

N. TÓTH Ágnes

Női szentek késő középkori ábrázolásairól Kommentárok a kassai és a bártfai szárnyasoltár-művészethez

Absztrakt

A tanulmány az 1480–1490 között készült, egyes feltételezések szerint a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomból származó Mária Magdolna tiszteletére szentelt, a későbbiekben Berkibe került mellékoltár (Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria) és a bártfai Szent Egyed-plébániatemplom három mellékoltárának (Szent Erzsébet-, Szűz Mária- és Szent Anna-oltár) stiláris, ikonográfiai és készítéstechnikai kapcsolatrendszerét tárgyalja a közép-európai régióban. Ezek az összefonódó szálak rávilágítanak Kassa és Bártfa szabad királyi városok vallási életére is. A tanulmány kiemelten tárgyalja Árpád-házi Szent Erzsébet, Mária Magdolna, férfiak és nők tömeges mártíromságának tiszteletét, azok képi megjelenítéseit, Szűz Mária, Szent Anna virágzó késő-középkori kultusza mellett.

I.

A kérértlen képek tömegével túlterhelt vizuális világunk nehezen képes befogadni pusztán a gyertyák fénye által megvilágított retábulumnak a korabeli hívek előtt megjelenített formáját, annak mai szemmel tekintve kevésbé mérnöki pontossággal konstruált együttesét és üzenetrétegeit. A bártfai¹ Kálvária-oltáron a *Szent Kereszt imádása*-tábla a csukott oltárszárny jobb alsó ábrázolása. A „kép a képen” megfestett oltármenzán a Jeruzsálembé visszakerült Szent Kereszt-erekye látható két gyertyával. Talán nem tévedünk, amennyiben az oltár előtt térdelő, Krisztus valódi keresztfáját felmagasztaló zarándokokban a bártfai oltár kortárs, az 1470-es években élt megrendelőit véljük felfedezni. (1. kép)

Felvidéki plébániatemplomaink belső terét elsősorban a 15. század utolsó negyedétől – szó szerint – betöltötték a szentélyben, a diadalív két oldalán, a hajókban a pillérek előtt, a falak mentén s a kápolnában sorakozó oltárfelépítmények. A szárnyasoltár egyedi, változtatható térbeli megjelenést mutatott: a középszekrényhez a zsanérok révén ajtószerűen mozgatható szárnyak illeszkedtek, oromzatának építészeti elemeivel nagy változatosságot tükröztek.

---

¹ Bártfa: szlovákul Bardejov, németül Bartfeld.

1. kép: A bártfai Szent Kereszt-oltár külső szárnyképén a keresztfai imádása az 1470-es évekből

A vallásos társulatok és a céhek közösségi életének alapvető feladatai közé tartozott a tagok lelki üdvéért mondatott szentmise; itt a legszentebb áldozat asztalán, a menza hátsó részén magasodott a retábulum (oltárfelépítmény). Az ízlésváltozás, a felekezeti váltásból adódó türelmetlenség folytán, a tűzesetek következményeként időről időre módosították, lecserélték, esetleg lerombolták a menzákon látható felépítményeket, olykor már néhány évtizeddel a befejezést követően. Más esetben azonban évszázadokon keresztül mégis meghagyták azokat kisebb változtatásokkal, esetleg ökonomikus megfontolások folytán. Az oltárkép, a faragvány devociós gyakorlatának régisége hozzájárult ahhoz, hogy részben újrafelhasználták a korábbi retábulumok részeit. A Magyar Királyság északkeleti területén az evangélikusok által használt egykori katolikus templomok szárnyasoltárait szőnyegekkel eltakarták és az oltárszárnyakat zárva tartották, továbbá az oltárszárnyak külső oldalán gyakorta ábrázolt Passió-jelenetek sem zavarták a reformáció lutheri irányzatának vallásgyakorlatát; így lényegében azok megőrződtek az utókorra.

Kassa szabad királyi város plébániatemploma Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) legjelentősebb kultuszhelyét jelentette Marburg mellett. A késő középkor egyik legnépszerűbb szentje Szűz Mária és Szent Anna mellett, tisztelete széles társadalmi rétegeket vonzott.² Háromhajós, sugárkapolnákkal szegélyezett kassai temploma a nagyszabású építészeti térkialakítás által különösen alkalmas volt a zarándoksereg

² Kassa: szlovákul Košice, németül Kaschau.

Szűz Mária tiszteletéhez, vö. PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest: 1940: 30–31., 87–88. o.; Szent Annához, vö. Emőke NAGY: Narrative and Visual Sources of Saint Anne's Cult in Late Medieval Hungary (14th–16th centuries) in a Comparative Perspective. Doctoral Dissertation, Eötvös Loránd University Faculty of Humanities in co-tutelle with Babeş-Bolyai University Faculty of Humanities, Budapest: 2015.

<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/22310> (letöltés: 2022. 12. 09.)

befogadására. A templom megépítését – az egykori leégett plébániatemplom helyére – IX. Bonifác pápa 1402. március 1-jén adományozott pápai búcsúengedélye szorgalmazta: „*hogy a templom díszesebben állíttassék helyre, befejeztessék.*” Hiszen a kassai Szent Vér-ereklye „*Urunk Jézus Krisztus vére régi idők óta csodálatosan feltaláltatott*” a feltehetően a 14. század folyamán megtörtént eucharisztikus csoda óta. A kassai búcsújáráshelyen „*a benne gyakrabban történő csodák miatt a hívők és hitetlenek s a szomszédos oláhok és rutének nagy sokasága gyűlik össze, s a hitetlenek közül némelyek az isteni kegyelem folytán a katolikus hitre tértek s naponként áttérnek*”.³ Zsigmond, majd Mátyás király jelentős adományai kísérték a plébániatemplom építkezéseit. A Hunyadi családnak az Oltáriszentség iránti tiszteletét tükrözték a kassai mellett a bátai és a gamszentbenedeki Szent Vér-ereklyével kapcsolatos donációk. 1494-ben újabb búcsúengedélyért folyamodott a kassai bírák, esküdtek, Beatrix királyné és a hívek közössége. A pápai bulla megismételte az 1402-es oklevél indokait: az épület ismét felújítást igényelt; János Albert ostroma 1491-ben a templomot is sújtotta.⁴ A kassai Szent Vér-ereklye eucharisztikus eredetű, vérző ostya lehetett. A későbbiekben eltűnt ereklye egyetlen fennmaradt ábrázolása a Kassai Graduále L iniciáléjának miniatúráján látható, amelyen a Szent Vér-ereklyetartót a vérző szentostyával két adoráló angyal emeli.⁵ A plébániatemplom 15. századi építkezései, külső díszítése, a belső tér reprezentatív és többfunkciós téralakítása, a belső berendezés töredékei, ikonográfiai nyomai a Szent Erzsébet- és a Szent Vér-kultusz együttes bemutatásának igényét sugallják. Tiszteletük Kassán a 15. század folyamán töretlenül bizonyult. Közös jelenlétük nagyban hozzájárult a plébániatemplom kedvelt búcsújáráshellyé formálódásához. Az alábbiakban a Szent Erzsébet-kultusz és az eucharisztikus csoda egymással „*dialógust folytató*” néhány emlékére utalunk.

A templom nyugati portálja fölött a *Krisztus az Olajfák hegyén*-dombormű látható, felette a *Pietával* és az angyalok által tartott *Veronika-kendővel*. (2. kép) Szembeötlő a torzított fejekkel és testtagokkal komponáló szobrász 1410 körüli alkotása. Ugyanígy az északi kapuzat *Uto/só ítélet* ábrázolását balról és jobbról keretező két relief mestere Szent Erzsébet irgalmas cselekedeteit „*sűritetten*” jelenítette meg. (3–4. kép)

³ „in quia gloriosus sanguis Domini nostri Jesu Christi a longis retroactis temporibus miraculose est inventus”, Lat. Reg. 102, f. 72r-v., Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/4, 1889. 417–418. o. WICK Béla: A kassai Szent Erzsébet dóm. Kassa, 1936: 24–27. o.; TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról (szerk. Fügedi Erik). Budapest: Gondolat Kiadó: 76–116. o.; JUCKES, Tim: The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice – Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary (Architectura Medii Aevi 6). Turnhout: Brepols, 2012: 125–156., 231–232. o.; ZUBKO, Peter: Kult Svätej krvi v Košiciach. Rozprávanie o stratených stredovekých relikviách. Košice, 2012: 43–46. o.

⁴ Lásd VI. Sándor bullája, 1493. aug. 30.: Vat., Lat. Reg. 952, f. 180r-181v, idézi: TÜSKÉS–KNAPP I. m. 101–102. o.

⁵ „Et nunc temporibus nostris in plerisque ecclesiis ostenditur hostia cum stillis sanguis: sicut in abbacia Bathe et civitate Cassoviensi similiter et civitate Zeghedienzi etc.” In: LASKAI Osvát: Quadragesimale Gemma fidei intitulatum. Hagenau, 1507. Egyetemi Könyvtár Budapest. RMK III. 141. Sermo LXI. Fol. D3/b, idézi: PÁSZTOR I. m. 137. o., 1. jegyzet.

A kassai Szent Vér-ereklye ábrázolásához: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 172a-b, 281 verso, 1518; lásd ikonográfiai nyomaihoz, a kultuszhoz korábbi irodalommal: N. TÓTH Ágnes: Az Eucharisziához kapcsolódó ábrázolásokról a középkori magyarországi oltárművészetben. In: „Leborulva áldlak...” Az Oltáriszentség és az Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában (szerk. Barna Gábor). Budapest: Szent István Társulat, 2020: 106–110. o., 3. kép.

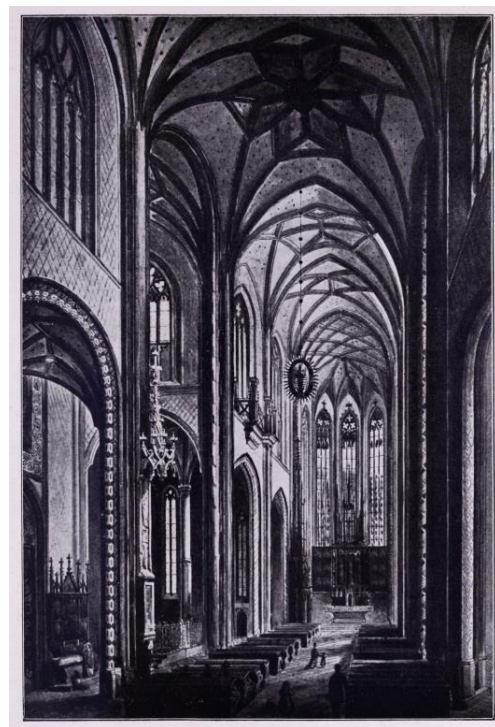

2. kép: A kassai Szent Erzsébet-plébániatemplom nyugati kapuzata

3-4. kép: A kassai Szent Erzsébet-plébániatemplom északi kapuzatának Szent Erzsébet domborművei

A szimultán narráció és a torzítás szemléletességet célzó eszközeivel komponált, valamint a kompozíciókat erőteljes alulnézetre tervezte. A bal oldali domborművön Erzsébet négyszer is megjelenik, karjaiban tartott beteggel tudatosan felidéztek az említett nyugati kapuzat fölötti Pietà-domborművet. Továbbá az ikonográfiai koncepció szerint a keresztre feszítés jelenetét „egybefonták” az Utolsó ítélet-relieffel. „Bizony mondom nektek, amit a legkisebbek valamelyikével nem tettetek, velem nem tettétek. Ezek örök büntetésre mennek, az igazak meg örök életre.” (Mt 25,46)⁶ A jobb oldali domborművön Erzsébetet fején koronával ábrázolták (szintén többször megjelenik a négyszögletes mezőn belül), különösen fontosnak bizonyult királyi származásának nyomatékosítása a Magyar Királyság egyik legfontosabb kultuszhelyén, Kassán. (5. kép) Mielőtt a város polgára, a zarándok átlépte a templom kapuját, már koncentrált, tömör tanítással szembesült a két kapuzaton, amely egyben kompassióra buzdított a kifejező és mélyen érzelmes ábrázolási mód által. A Szent Vér- és a Szent Erzsébet-kultusz együttes megjelenítésének további tanúja az a nagyméretű kőbaldachinnal koronázott, jelenlegi formájában átalakított, 15. századi együttes, amelynek hátfalát *Szent Erzsébet reliefje* alkotja. (5. kép) A kőbaldachin csúcsán a pelikán ikonográfiai jelenléte kizárólag az Eucharisziára utalhat, annak is áldozati jellegére. Az átalakítások ellenére úgy tűnik, egy hosszában nagy kiterjedésű tárgy is elfért a baldachin alatt. A fülke ma üresen áll a sekrestye mellett, a szentség ház közelében. Eredetileg a négyzet északnyugati pilléréhez csatlakozott, minden bizonnyal nagyszabású „keretét” alkotta a templomhajóban alkalmanként ünnepélyesen kihelyezett Szent Vér-ereklyének, a Szent Vér-kultusz devocionális gyakorlatának kiemelt pontja lehetett az istenházán belül. (6. kép)

5-6.* kép: A kassai Szent Erzsébet-templom pelikánnal koronázott kőbaldachinja

⁶ GEREVICH László: A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata. Budapest: Sárkány Nyomda Részvénytársaság, 1935: 22–37. kép; MAROSI Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez II. // Művészettörténeti Értesítő 18 (1969), № 2, 115–116. o.; MAROSI Ernő: A kassai Szent Erzsébet-templom reliefciklusa. // Művészettörténeti Értesítő 2011 (60), № 1, 223–224. o.

E helyre a déli oratóriumból és az áttört kettős csigalépcsőről, az ún. királylépcsőről is rá lehetett tekinteni. A déli torony első emeleti sekrestyében fennmaradt nagyméretű, keleti falfülkét az angyalok tartotta *Veronika-kendő domborműve* koronázza, amely az ereklye biztonságos őrzési helye lehetett.⁷

7. kép: A kassai Szent Erzsébet-főoltár nyitott állapotban, 1474–1477

⁷ Myskovszky Viktor akvarellje a Szent Erzsébet-templom restaurálás előtti belső teréről 1860–1878 körül, vö. MIHALIK József: A kassai Szent Erzsébet-templom. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912: 99. o., 43. kép. A déli torony első emeleti kápolnájához: Tim JUCKES: The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice – Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary (Architectura Medii Aevi 6). Turnhout: Brepols, 2012: 130., 149–156. o., Fig. 114–115, 147/c, 148.

A főszentélyt szinte teljes szélességében kitölti az 1474–1477 között emelt *Szent Erzsébet-főoltár*, amelyet nyitható és zárható szárnyak révén három nézetre terveztek. Méreteit és művészeti szempontjait tekintve korának legkiemelkedőbb szárnyasoltára Közép-Európában, amely a Szent Erzsébet-templom legalább harmadik főoltára lehetett a 14. század óta.⁸ (7. kép) A legnagyobb ünnepeken a dúsan aranyozott főoltár nyitott szárnyakkal tündökölt, szekrényében három nagyméretű szoborral: középen a Madonna szobra áll, jobbán eredetileg Árpád-házi Szent Erzsébet magasodott, aki bal kezében tálat, jobb kezében kanalat tart, (később Bibliai Szent Erzsébet került ide, a bal oldalra). A kanál Erzsébet kezében a Magyar Királyság területén gyakorta előforduló sajátosság; a rászorulókat tápláló fejedelemasszony beszédes attribútuma.⁹ (8. kép) A nyitott oltárszárnyak belső oldalán életének narratív ciklusa bontakozik ki tizenkét táblaképen. Az ünnepi oldalon, a *Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban* szárnyképen a kiemelt Oltáriszentség-tisztelet egybefonódik Krisztus követésével, az irgalmasság cselekedetei által; ezek a jelentésrétegek a kapuzatok ikonográfiájához is szorosan kapcsolódnak. (9. kép) A jelenet előterében égre emelt tekintettel a térdelő Erzsébet az Urat dicséri. A felhők közt Krisztus, Mária és János apostol, a fő közbenjárók jelennek meg az angyalok kórusával. A háttérben, jobboldalt betegek fekszenek a marburgi kórházban. Baloldalt a miséző pap éppen a szentostyát tartja jobbáiban, a kelyhet baljában. Kétkedő tekintete alapján, úgy tűnik, nem érzékeli a mennyei víziót.¹⁰ Az oltármenza hátsó részén a megfeszített Krisztus, Mária és János evangélista, mintegy „kép a képben” szobrai ugyancsak a Megváltó az emberiségért hozott áldozatára emlékeztetik a celebránst. A háttérben az imádságában elmerülő asszony sem látja a mennyei jelenést. Szent Erzsébet irgalmas cselekedetei és kétkedés nélküli, Krisztusba vetett erős hite által, Isten kegyelméből még életében megpillantotta a mennyei dicsőséget a misehallgatás közben, látomásában. Kompozíciós és tartalmi szempontból a három dongaboltozatos térszakaszt (a miseáldozat, középen a kontempláció, a látomás, illetve az ispotály helyszínét) Erzsébet személye fűzi össze; megmutatkozik az ima és Krisztust a szenvedőben felismerő, helyes emberi cselekedet útja. Mindezt a főoltár tábláit festő mesterek az ünnepi oldal hangvételéhez igazodó, emelkedett, az udvari művészet sajátosságait is hordozó stílusnak megfelelően formálták.¹¹

A belső szárnyak behajtásával a Passió jelenetei láthatók a négy oltárszárny alkotta képfalon, hiszen a szárnyak a belső és a külső oldalon is festettek. Krisztus szenvedésének részletes narratíváját huszonnégy táblaképen jelenítették meg, bizonyára szoros összefüggésben a megtörtént eucharisztikus csodával. Ugyan nem ismerünk általános szabályt az oltárszárnyak nyitása és zárása kapcsán; mégis joggal feltételezhető, hogy a

⁸ TÖRÖK Gyöngyi: Die Ikonographie des Hochaltarretabels der Kirche St. Elisabeth in Kaschau. In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. Aufsätze, Petersberg: Imhof Verlag, 2007: 411. o., 2. j.

⁹ TÖRÖK Gyöngyi: About the Iconography of the Cycles of the Life and Legend of St. Elizabeth. In: Anuario 2002–2004. Conferenze e convegni. (szerk. Csorba László–Kömlössy Gyöngyi) Roma: Accademia d’Ungheria, 2005: 274–275. o.; TÖRÖK 2007 I. m. 402. o.

¹⁰ Az átlényegülés tanával kapcsolatos kétkedések hatására a 14. századtól megszokasodtak az eucharisztikus csodák egész Európában, amelyekre kegyelmi ajándékként tekintett a hívek közössége.

¹¹ TÖRÖK 2005 I. m. 274–285. o.; TÖRÖK 2007 I. m. 402., 409. o., 19. kép.; Robert SUCKALE: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: (Farbaky Péter–Végh András szerk.), Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2008: 101–108. o.; GERÁT, Ivan: Iconology of Charity. Medieval Legends of Saint Elizabeth in Central Europe. Leuven: Peeters, 2020: 171–172. o.

liturgikus év során a böjti időszakban a szenvedéstörténet képeit láttatták. Fontos eucharisztikus tartalmat közvetítettek a miseáldozat háttéréül, és egyben a Szent Vér-kultusz devociós vonásait is felmutatták. Feltehetően a Mária ünnepek idején és a hétköznapokon láthatták a hívek a külső szárnypár bezárását követően, annak külső oldalán Szűz Mária életének jeleneteit – ez a főoltár harmadik nézete.

8. kép: A kassai Szent Erzsébet-főoltár szekrénye

9. kép*: Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban, a kassai főoltár táblaképe

II.

A kassai Szent Erzsébet-templom belső berendezési tárgyait nagyrészt megsemmisítette 1556-ban a várost pusztító tűzvész. A főoltáron kívül három szárnyasoltár (a *Szent Antal-oltár*, a *Mária halála-oltár*, a *Mária látogatása-oltár*) maradt épen tizennyolc oltára közül.¹² 1671-ben megtaláltak egy nagyméretű monstranciát a plébániatemplom szentélyében befalazottan, amelyet Thököly Imre kurucai elvittek 1682-ben, és gyaníthatóan beolvasztottak. A kassaiak I. Lipót királyhoz levelet intéztek, ebben így írtak erről: „*Európa-szerte csodálatra méltó, másfél embernagyságnyi, Felsőged ellenségei által profán célra fordított arany monstrancia.*”¹³ Nemcsak a Szent Vér-ereklye, hanem a kultusz hatását mutató oltárok, berendezési tárgyak is nagyrészt elenyésztek.

¹² DIVALD 1929. I. m. 56. o.

¹³ WICK Béla: A kassai Szent Erzsébet dóm. Košice: Szent Erzsébet nyomda, 1936: 64–65., 232. o.; MAROSI Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez I. // Művészettörténeti Értesítő 18 (1969), № 1, 30. o. „idézi, 129. j.: (...) illa etiam Europeo solomiranda Semialterius hominis Altitudinis aurea monstrantia in Profano Usus hostibus Maiestatis vestrae conversa ...” Kassa titkos k. C NO° 33.

10. kép: A berki Mária Magdolna-oltár, Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 1480–1490

A feltételezések szerint a Sáros vármegyei Berkin megtalált *Mária Magdolna-oltár* a kassai Szent Erzsébet-templom egyik kápolnájának szárnyasoltára lehetett.¹⁴ (10. kép) A berki Szent

¹⁴ Berki szlovákul: Rokycany. A berki Mária Magdolna-oltár a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest tulajdona (Itsz. 55.901.1–55.901.13.). E tanulmány alapját jelenti a szerző szakdolgozata, vö. TÓTH Ágnes: Tanulmányok a kassai és a Sáros megyei szárnyasoltár-művészet köréből. A berki Mária Magdolna mennybevitel-oltár (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. 55.901.1–55.901.9). Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet szak, Budapest, 1999.

Katalin-templom a falucska középkori temetőkápolnája. 1894-ben itt talált rá a régi művészet lelkes felmérője, Myskovszky Viktor rajztanár egy a középrészben domborműves jelenetet ábrázoló oltárra a diadalív jobb oldalán. Töredékes állapota ellenére – ekkor már predellája és oromzata is hiányzott – a 19. század kutatói felismerték, hogy a retábulum (elsősorban színvonalas domborműve alapján) nagy valószínűség szerint nem e kis falu templomába készülhetett, hanem kiselejtezett oltárként került Berkibe a későbbiekben. Myskovszky Viktor nem nevezte meg közelebbről forrását, de kiemelte leírásában, hogy a kassai dómból került Berkibe. (Nagyrészt a Szent Erzsébet-templomban talált négy, testüket tollal fedett angyal-szoborra alapozta kijelentését, amelyeket tévesen a berki oltárhoz tartozónak vélt.) Zsigmond király 1429-ben Kassának adományozta a falut, a berki templom tehát Kassa kegyurasága alá tartozott, eszerint a templom liturgikus berendezési tárgyait a kegyúrnak kellett biztosítania. A templom szentélyének számárhátíves záródású sekrestye ajtaja felett a Magyar Királyság és Kassa város homokkőből faragott címere kapott helyet.¹⁵

Az oltárról 1906 körül még a berki templomban készült egy forrásértékű fényképfelvétel.¹⁶ A topográfiai leírást és a fényképet Divald Kornél készítette, akit nyugodtan nevezhetünk a felvidéki oltárok őrangyalának. Elek Artúr így jellemezte őt: *„»Szentek fuvarosa«-nak nevezte el csúfondórosan a sárosi humor, ő pedig a maga kesernyés humorával »műtörténeti detektív«-nek nevezi olykor magát. A »szentek fuvarosa« annyit jelent, hogy Divald Kornél évek fáradságos munkájával bejárta a Felvidék nagy részét – tizennégy vármegyét –, felkutatta annak minden félreeső faluját, és ami művészettörténeti anyagot bennük talált, szentek szobrait és képeit »elfuvarozta« Bártfára, Besztercebányára, Kassára, néha még Budapestre is. A »művészettörténeti detektív« meghatározásának pedig az az értelme, hogy a sorra vett falvakban a padlásokat és a kamrákat sem hagyta megtekintetlenül.»¹⁷*

A retábulum méretét tekintve közepes nagyságú szárnyasoltár, amely mellékoltárként funkcionálhatott.¹⁸ (11–12. kép) Az oltár egyik jellegzetessége, amelyet már Divald is leírt, hogy eredetileg külső és belső, mozgatható szárnypárral rendelkezett; a jobboldali külső szárnya már ekkor hiányzott. A dupla szárnypár nem ritka Kis-Lengyelországban és

¹⁵ A berki Szent Katalin-templom építéstörténetéhez és az oltár provenienciájához: MYSKOVSZKY Viktor: Sárosmegyei műemlékek. // Archeológiai Értesítő XIV (1894), 406–408. o.; MIHALIK József: A kassai középkori művek viszonyáról a sváb művészethez. // Archeológiai Értesítő XV (1895), 167–170. o.; TÓTH (szakdolgozat). I. m. 17–18. O.; SABOL, Dominik: Stredoveký kostol v Rokycanoch. // Pamiatky a múzea, 2016 № 4, 36–39. o.

¹⁶ A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél Felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. (szerk. BARDOLY István – CS. PLANK Ibolya) Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999: Berkihez: 213–214. o. A berki Magdolna-oltárról a legrégebbi, a berki Szent Katalin-templomban készült fényképfelvétel a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Osztály Fotótárában, ltsz. 2629. Az 1908-ban Divald Kornél által írt Magyarország középkori szárnyasoltárai című sorozatban elsőként publikálta az oltár középszekrényének (1908 előtt készült) fényképét, ez már egy töredékesebb állapotot mutat az 1906-ban készült felvételhez képest (jobboldalt áttört faragvány hiányai, Magdolna kézfeje), vö. DIVALD Kornél: Magyarország középkori szárnyasoltárai. // Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XLII (1908), 113. o., 14. ábra.

¹⁷ ELEK Artúr: Divald Kornél. // Nyugat 19 (1926), XII. 1. 23. szám, 884. o.

¹⁸ Jelenlegi méretei az elveszett oromzat és predella nélkül: 200 x 265,5 cm, szekrény: 200 x 133,5 x 25 cm; dombormű: 163 x 122 x 19,5 cm; szárnyak: 200 x 66 cm; szárnyak jelenetei: 89,5 x 53,5 cm, vö. TÖRÖK Gyöngyi: Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Budapest: Kossuth Kiadó: 2005, kat. 12., 119. o.; a berki Mária Magdolna-oltárhoz, további irodalommal: vö. N. TÓTH 2020 I. m. 110–119. o.

Sziléziában, a kassai és sárosi oltárművészetéhez közeli területeken.¹⁹ A Magyar Királyság területén a monumentális kassai főoltár – ahogyan láttuk, a mozgatható szárnyak révén három különböző nézetet is felmutat – az egyetlen és jelentős példája ennek az oltártípusnak. Jóval szerényebb megoldásaival a Berkin fennmaradt Mária Magdolna-oltár a típus egyetlen fennmaradt emléke mellékoltárként.²⁰

11. kép*: Divald Kornél felvétele a berki reliefről

12. kép: A berki Magdolna-oltár középszekrénye

Mária Magdolna személyében Nagy Szent Gergely pápa (540–604) homíliái óta összeolvadt az evangéliumokból megismert három nőalak. Egyrészt a Magdalából származó Máriát Krisztus hét ördögtől szabadította meg (Lk 6,2), másrészt Mária, Márta és Lázár testvére az Úr szavait hallgatta (Lk 10,38–43), és Lázár halála után Krisztus lába elé borult (Jn 11,1–45). A betániai vacsoránál Jézust olajjal megkente, és lábát hajával törölte (Mt 26,6–13; Mk 14,3–9;

¹⁹ Például a boroszlói Szent Erzsébet-templom dupla, mozgatható szárnypárral rendelkező egykori Angyali üdvözlés-oltára, 1480 körül (Varsó, Nemzeti Múzeum, ltsz. 124 MNW), vö. Justyna ANIOŁEK, kat. II.9, In: Galeria Sztuki Średniowiecznej, Muzeum Narodowe we Warszawie, Warszawa, 2017, 176–182. o.

²⁰ A bal külső oltárszárny nincs felszerelve a berki oltár baloldali belső szárnyára, tehát ez nem látható az állandó kiállításon a Magyar Nemzeti Galériában. A deponált oltárszárnyat érintő megfigyelésekhez (a zsanérok nyomai az oltárszárnyakon), lásd N. TÓTH 2020 I. m. 19. j. (111. o.). Vö. Melléklet, 62. o., e tanulmány végén.

Jn 20,11–18). Végül a farizeus házában egy rosszhírű nő olajjal megkenete Krisztus lábát, könnyeivel áztatta, és hajával szárította (Lk 7, 36–50).²¹

A berki oltár középszekrényébe a bűnös életvitelt követően, a Mesterrel való találkozás után megtért asszony legendájának egyik legfontosabb epizódja került: az immár szent életű, vezeklő asszony naponta többszöri elragadtatása. Harminc éven keresztül élt a pusztában, közben kizárólag égi kenyeret vett magához. Magdolnát szemből látjuk, imára összetett kézzel. Öt angyal emeli az ég felé, a legelső, tollas testű angyal térdelve szolgál, aki Magdolna föld felett lebegő testét a talpaknál érinti.²² Mindannyian segédkeznek, hogy az angyalok kenyérével táplálkozhasson és dicsőítő mennyei énekükkel beteljen. (13. kép)

13. kép: A berki Magdolna-oltár domborműve

²¹ Herbert HAAG: *Bibliai lexikon*. Budapest: Szent István Társulat, 1989: 1162–1163. o.; *Lexikon der christlichen Ikonographie (LCI)*. Freiburg i. Br.: Herder Verlag, 1974: VII. köt., M. ANSTETT-JANSSEN, 516–541. o. INGENHOFF-DANHÄUSER, Monika: *Maria Magdalena. Heilige und Sünderin in der italienischen Renaissance*. Tübingen, 1984, 4–12. o.; SAXER, Victor–LIEBL, Ulrike: *HI. Maria Magdalena*. In: *Lexikon des Mittelalters*. (szerk. Robert-Henry Bautier) 6. (1993), 282–284. o.; Esther MEIER: *Handbuch der Heiligen*. Darmstadt: WBG, 2010: 73–75. O. A berki Magdolna-dombormű ikonográfiájához: vö. Martin, ŠUGÁR: *Svätá Mária Magdaléna – neznámy príbeh*. // *Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave*, 2006: 148–149. o.; Ivan GERÁT: *Legendary Scenes. An Essay on Medieval Pictorial Hagiography*. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2013: 130–131. o., 289. o.

²² Divald Kornél 1908 előtt készült fényképén a szekrény hátfalán, Magdolna fejtől jobbra és balra látható feltehetően csapolási nyomok akár két angyalfigura rögzítéséhez is szolgálhattak; talán koronát tarthattak Magdolna feje felett, vö. DIVALD 1908 I. m. 114. oldalon 14. ábra és lásd e tanulmány 27. jegyzetét.

A vezeklő életmód toposzának, az elvonulás zord körülményeinek semmi nyomát sem látjuk a domborművön. Inkább a sugárzó szépség kifejezése tükröződik a jelenet egészén. (14. kép)

14. kép: A berki Magdolna-oltár szekrénydomborműve

A Legenda aurea szövege szerint: „(...) úgy ragyog a szent asszony arca az angyalok hosszas és folyamatos látásától, hogy a napra lehetett nézni, de az ő orcájára nem. (...) Megváltónk nem földi étekkel, hanem mennyei eledellel akarta őt táplálni. Mindennap a hét kánoni órán angyalok emelték a magasba, és az égi seregek dicsőséges énekét testi fülével is hallotta. Nap mint nap ezzel az édességes lakomával telt be, s midőn az angyalok visszavitték lakóhelyére, testi táplálékra már nem volt szüksége (...) az angyalok leszálltak oda, ahol Mária Magdolna lakott, fölemelték a levegőbe, és egyóra múlva isteni dicséreteket zengve ugyanott letették.”²³ A dombormű mestere Magdolnát nem a vezeklő szentek szőrscuhájában vagy testét részben hosszú hajzuhataggal takartan, esetleg a romlatlan természetben eltöltött életmódhoz alkalmazkodva testét hajjal, szőrrel fedetten (ném. Haar-, Pelzkleid) jelenítette meg.²⁴ A középkori Magdolna égbe emeltetése kompozíciók közt egyedinek mondható a berki relief, hiszen hosszú, fényaranyozott, azurit béléses palástban, vörös lüszterrel színezett ruhában ábrázolták. Minden, ami személyéhez tartozik, ami égi elragadtatását érinti, aranyozott, illetve lüszteres színezett (például az egyik angyal zöld lüszteres gallérja). A *Legenda aurea* szövegének ismeretét is tükröző, fénylő ragyogás Isten mennyei dicsőségének szól, hiszen ettől a boldogságtól itatódott át Magdolna kora reggeltől késő estig, a szerzetesi imaórák idején; ez belső és külső szépségének forrása. Nemes habitusából, az ábrázolás mikéntjéből tisztaság és elegancia árad. A domborművön nem érezni utalást korábbi bűnös életre, míg ekkortájt képi ábrázolásain kifejezetten hangsúlyozták mezítelenségét vagy félig eltakart testét.²⁵

Jézus a házasságtörő asszonyhoz intézett szavainak erejét is illusztrálhatná a dombormű: „*Én sem ítélek el. Menj, de többé ne vétkezzél!*” (Jn 8,11) A levitáció során viselt egész testét eltakaró, hosszú, aranyozott palást – a képtémán belül egyáltalán nem szokványos ikonográfiai részlet – a kutatókat is meglepettette, a szekrénydomborművét 1938-ig Szűz Mária mennybemenetelének tartották. Lehetne az *Assunta* is a képtípus, ám a kenőcsös tégyelt, Magdolna attribútumát a dombormű jobb sarkába faragta a szobrász az egyértelmű azonosítás érdekében. Felette a sziklatömbök is hangsúlyozzák az aranyozott edényt.²⁶ (15–16. kép)

²³ Jacobus de VORAGINE: *Legenda aurea*. (Madas Edit előszó, válogatás). Budapest: Helikon Kiadó, 1990: 153, 154. o.

²⁴ Mária Magdolna a vezeklő létállapothoz igazított habitusának az ún. vad ember és vad asszony (ném. wilder Mann, wilde Frau) ikonográfiai típusa is előképe, vö. *Die wilden Leute des Mittelalters*. Kiállítási katalógus, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, 1963. Legutóbb Mária Magdolna ikonográfiájához, vö. Matthias WENIGER: *Magdalena monochrom*. Das Münnertstädter Retabel und Tilman Riemenschneider. Kunst & Kapitalverbrechen. In: Veit Stoss, Tilman Riemenschneider und der Münnertstädter Altar. (hrsg. Frank Matthias Kammel), München, Bayerisches Nationalmuseum, kiállítási katalógus, Hirmer, 2020: 29–32.o., a berki (Rokycany) Mária Magdolna-oltár említése: 31. o., és 16, 21. j. Tévesen a budapesti Nemzeti Múzeum tulajdonaként említi, nyilván a korábbi, a 20. század első felének irodalma alapján, amikor még a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában volt 1936–1939-ig. Továbbá a szerző félreértés folytán a berki domborművet is ahhoz a körhöz sorolja, ahol Magdolnát a testén is hajjal fedetten (Körperbehaarung) ábrázolták, mint Riemenschneider münnertstädti oltárán.

²⁵ Például Gregor Erhart szobrán 1516/1520 körül (Párizs, Louvre, Ltsz. RF 1338) Magdolna teljesen mezítelen. Hosszú hullámos haja egyrészt feneke alá ér, tehát eltakar, ugyanakkor jobb mellét kifejezetten kiemelte a szobrász, a két hosszú hajtincs körülveszi azt; egyértelműen a testiséget hangsúlyozó konnotációval látta el a művész. Nem véletlenül kapta a szobor a „La Belle Allemande” elnevezést, vö. In: Manuel TEGET – WELZ: *Ingeniosus Magister*. Der Augsburger Bildhauer Gregor Erhart. Petersberg: Imhof Verlag: 2021: kat. A-12, 238–247. o.

²⁶ A képtípus meghatározása, lásd SCHÜRER, Oskar – WIESE, Erich: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn–Wien–Leipzig, 1938: 69., 190. o.

15–16. kép: A berki Magdolna-dombormű

17a. kép*: Magdolna elragadtatása, dombormű, Aachen, Suermondt-Ludwig-Museum, 1480–1490

Az aacheni Suermondt-Ludwig-Museumban őrzött, a berki relieffel egykorú, 1480 körül készült, ahhoz stiláris szempontból is közel álló, töredékes domborművön Magdolna testét prémszerű szőr borítja a mell és a térd kivételével, illetve részben hosszú haja takarja.²⁷ (17a. kép) Ahogyan ezen az aacheni reliefen Magdolna fején abroncskorona töredéke látható

²⁷ 1480–1490 körüli, sváb eredetű dombormű, ltsz. SK 0324. Tévesen Magdolna helyett Egyiptomi Máriaként határozta meg Brigitta Falk (vö. ugyanez a korábbi irodalomban is), vö. Von der Erde zum Himmel. Heiligendarstellungen des Spätmittelalters aus dem Suermondt-Ludwig-Museum, Aachen, 1993: Kat. 43, 104–105. o.

angyalok általi elragadtatásán, a *Winterfeld család diptichonján* (1430–1435 körül, Varsó, Nemzeti Múzeum) az Atya helyezi a szent fejére az ékköves koronát.²⁸ (17b. kép)

17b. kép: Mária Magdolna elragadtatása a Winterfeld család diptichonján, Varsó, Nemzeti Múzeum, 1430–1435

17c. kép*: Oromzati dombormű, Mária Magdolna elragadtatásának másodlagos felhasználása a lőcsei Jánosok oltárán

A lőcsei Szent Jakab-plébániatemplomban az 1520-ban befejezett *Jánosok oltárán*, annak oromzatában reneszánsz keretezés alatt egy legalább száz évvel korábbi, 15. századi domborművet használtak fel másodlagosan. (17c. kép) Minden bizonnyal megújított festéssel (Fassung) illesztették az új oltár oromzatába. A megrendelőnek, Johannes Henckel plébánosnak Mária Magdolna iránti tiszteletét kell látnunk az effajta „historizálásban”, értékmegőrzésben. A plébános Lőcse városának iglói malmot adományozott, amelynek bevételét a városnak minden második évben a bűnös életvitel után megtért asszonyok helyzetének megkönnyítésére kellett fordítania.²⁹ A Jánosok oltára *Szent János evangélista*

²⁸ A Winterfeld család diptichonján Mária Magdolna még egyszer megjelenik a devocionális képként megfestett Pietá-ábrázoláson, amint a halott Krisztus lábfejét tartja kezében és erősen siratja a Mestert (Itsz. 206. a), in: Meisterwerke mittelalterlicher Kunst aus dem Nationalmuseum Warschau. München: Hirmer, 2007: kat. 8., 78–81. o., kép a 81. oldalon.

²⁹ Henckel János adományához, vö. PÁSZTOR I. m. 59–60. o. VÉGH János: Der Johannesaltar des Stadtpfarrers von Letschau Johannes Henckel. Eine ikonographische Studie. // Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XLVI/XLVII (1993/1994), № 2, 769. o., 16. j.; Martina HRICOVÁ: Prínos reštaurovania k bližšiemu poznaniu tabuľových malieb

utolsó miséjén a menzán látható arany oltár ténylegesen megfelel a kivitelezett felépítménynek. A retábulum egészében aranyozott, vörös lüszterrel színezett „kép a képen” ábrázolása párhuzamba állítható a vidékünkön sajnos elveszett oltártervrajzokkal (ném. Altarriss). A lőcsei oromzati reliefen Mária Magdolnát behajlított lábakkal, félig oldalról, az angyalok általi emelés közben ábrázolták. Amint szokásosnak mondható, hajszerű „ruha” borítja egész testét. Az acheni és a lőcsei relief tehát Magdolna égbe ragadásának igen elterjedt ikonográfiai típusváltozatát illusztrálja.

18. kép: A berki Mária Magdolna-oltár nyitott állapotban

A berki dombormű aranyozott és lüszterezett alakjai valóban kiemelkednek az élénkzöld, a barna, a szürke árnyalataival festett háttérből. Ez a hatás a retábulum 2021-ben befejezett restaurálását követően még inkább érvényesül, egyben előtérbe került a virtuóz faragástechnika is.³⁰ Mária Magdolna inkarnációjának eredeti színeit, így például a szem kék íriszt is feltárták. (18. kép)

Oltára sv. Jánov v levočskej Bazilike sv. Jakuba. In: Majster Pavol z Levoče a jeho doba. (szerk. Mária Novotná), Levoče: Slovenské národné múzeum Spišské múzeum: 123–131. o., képek a 122–123. oldalon.

³⁰ 1940 előtt a dombormű tisztítása és az áttört faragvány kiegészítése; 1967: a dombormű restaurálása (Liber Gizella, Hoffman Henriette). Megjegyzendő, hogy eredetileg az angyalok mindkét szárnya nagyméretű volt (vö. két alsó lebegő angyal eredeti belső szárnyai), a 20. században egészítették ki a restaurálás során a hiányzó szárnyakat kisméretű szárnyakkal. Így ez változtatott a dombormű egészének megjelenésén. 1943 előtt a belső oltárszárnyak

A *Legenda aurea*ban kietlen környezetként írták le a vezeklés színhelyét: „Azon a helyen sem patak, sem fák, de még egy fűszál sem volt, ami enyhülést nyújthatott volna neki (...).”³¹ A kopár környezettel szemben itt madártávlat-szerűen, gazdag mesélőkedvel megénekelte a táj területeit: erdők, dombok, gyorsfolyású, fodrozódó patak kacsákkal és gilisztát elkapó gólyával. Még a csúszómászó szelvényeit is jelezte kékekkel és szürkével a dombormű festője. A felemelkedő szenthez képest kisméretű barnás-szürkés sziklákat feltehetően a távolság érzékeltetése végett látták el halványkékes hangsúlyokkal. A változatosan kifaragott növény- és állatvilág a teremtett világ szépségét dicséri.

E.S. Mester több rézmetszetéből merített előképként a dombormű mestere, majd harmonikus kompozícióvá alakította a képi összetevőket. Elsősorban E.S. Mester *Magdolna-metszetét* (L. 169) használta. (19. kép) Továbbá a tájháttér elemeinél (kanyargó patak, hattyú, lebukó madár) *János evangélistát* ábrázoló metszetét (L. 150); illetve a dombormű térdelő, felfelé tekintő angyalához *Szent Hubertusz* páncélos alakját ábrázoló metszetét is (L. 147) tekintetbe vette. (20–23. kép) A metszetátvételek egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy a retábulumot készítő műhelyben E.S. Mester metszeteinek biztosan gazdag tárháza állt rendelkezésre. E.S. Mester, Schongauer, Hausbuchmeister stb. metszeteit szokásosan alkalmazták képi forrás gyanánt. A művészetet „mobilizáló” nyomtatott grafika révén a helyi hagyomány és a távolabbi művészeti központok közötti termékenyítő csere állandósult a 15. század második felében.³²

---

tisztítása; 1973–1974 restaurálása (Deák Klára). A deponált oltárszárnyon sok (20. századi) retus. A berki Mária Magdolna-oltárt a Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum Régi Magyar Restaurátor Osztályon 2019–2021 között Szutor Katalin restaurátor vezetésével (Fekete Dóra, Ganzsough Kinga, Györök Natália, Kozma Péter, Magyar Ferenc, T. Szabó Marianne, Zsámboki Orsolya) restaurálták, a bal külső, raktárban őrzött szárny kivételével. Erőteljesen eltűzött a szekrény hátfalának kék átfestése. Az eredeti azurit kék igen töredékes állapotban maradt fenn (a dombormű mögött egy meghagyott kutatóablak azuritmaradvánnyal), mégis erőteljesen eltűzött a szekrény hátfalának kék átfestése.

³¹ *Legenda aurea* I. m. 153. o.

³² BALOGH Jolán: *L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale. //Acta Historiae Artium, IV (1957), 240. o., 31–32. kép; TÓTH (szakdolgozat). I. m. 20. o.; Janez HÖFLER: Der Meister E.S. Ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts. Regensburg, Schnell und Steiner, 2007: Textband, 98–99., 100–101., 101–102.; 210., 211., 212. o. Tafelband, L. 147, 1460–1465, 147. kép; L. 150, 1467, 150. kép; L. 169, 1450–1455, 169. kép. Christof METZGER: Als die Bilder laufen lernten. Die Rolle der Druckgraphik als vermittelndes Medium. In: Van Eyck bis Dürer. Altniederländische Meister und die Malerei in Mitteleuropa. (szerk. Till-Holger Borchert). Stuttgart: Belser, 2010: 104–111. o.; Vor Dürer. Kupferstich wird Kunst. Deutsche und niederländische Kupferstiche des 15. Jahrhunderts aus der Graphischen Sammlung des Städel Museums. (hrsg. Regina Freyberger–Martin Sonnabend–Philipp Demandt). Dresden: Sandstein Verlag, 2022: 20–22. o.*

19. kép: E.S. Mester: Magdolna elragadtatása, L. 169

20. kép: E.S. Mester: János evangélista Patmosz szigetén, L. 150

19. kép: E.S. Mester: Szent Hubertusz, L. 147

22–23. kép: A berki dombormű részletei

24. kép: A berki Mária Magdolna-oltár belső oltárszárnyai csukott állapotban (az oltár közbenső nézete)

A berki Mária Magdolna-oltár domborművének színvonala a szárnyakénál jóval jelentősebb. Ennek ellenére egységes elképzelés szerint készült a retábulum, ezt bizonyítják elsősorban ikonográfiai programja és műhelykapcsolatai is. Saját korában ez a minőségbeli eltérés nem számított példa nélkülinek. Az ünnepi, fő oldalon Mária Magdolna mennybe emelése kiemelten eucharisztikus vonatkozást hordoz. A belső szárnypár bezárásával eredetileg nyolc álló szent alakja kapott helyet, főképp a legkedveltebb női szentekkel szintén ünnepélyes megjelenést áraszt a háttér gránátalmamintás aranyustrájával. (Az elveszett jobb külső szárny két álló szentjének kivételével összesen hat álló szent őrződött meg. Lásd Melléklet és 24. kép.) E közbenső nézeten, a bal külső szárnykép belső oldalán *Egyptomi Máriát*

ábrázolták, az alsó képen. Mellén keresztbefűzött karja kifejezi Isten iránti engedelmességét és alázatosságát. A karján tartott három kenyér jellegzetes attribútuma. Egyiptomi Mária örömlányként élt, majd megtérését követően Magdolnához hasonlóan bűnbánó életet folytatott. Negyvenhét éven át tartó vezeklése idején csodálatos módon csupán három, kőkemény cipő szolgált táplálékul a sivatagban. Mezítelen testét általában leomló haja fedti. Itt a szárnyképen a mester a Magdolna-domborművön alkalmazott palásttal borított megoldást követte; egyszerű, hosszú fehér köpenyben és fátyollal, mezítelen lábakkal ábrázolta. Talán nem véletlen, hogy a Bűnbánó Magdolna Nővérek fehér színű rendi habitusára emlékeztet Egyiptomi Mária megjelenése.³³

A külső szárny pár behajtását követően, a fennmaradt bal szárny felső képén *Krisztus megkísértése* kapott helyet. A sátán a kövekre mutat: „*Ha Isten Fia vagy, mondd, hogy ezek a kövek változzanak kenyérré.*” (Mt 4,3). A következő szentírási szakaszt jelenítették meg Jézus válaszában megfelelően: „*Nemcsak kenyérről él az ember, hanem minden igével, amely az Isten szájából származik.*” (Mt 4,4)³⁴ Kompozíciós szempontból ennek felel meg a szárny alsó ábrázolása, a *Csodálatos kenyérszaporítás* jelenete. Krisztus szintén baloldalt áll bíbor ruhában. A gesztusok nyelvén szólaltatták meg a „*dialógust*”. A felső képen a patáslábú ördög a kövekre mutat dobverőjával, míg az alsó képen János apostol a lábuk előtt heverő öt kenyérré és a halra, amellyel majd az embertömeget jól lakatják. A *Csodálatos kenyérszaporítás* jelenetét a késő középkorban ritkábban ábrázolták; itt a kenyér lényegében annak eucharisztikus összefüggése végett került az ikonográfiai programba. Az egyházi év nagy részén minden biztonnal ezt a két jelenetet, illetve az elveszett jobb szárny ábrázolásait látták a hívek. Nem ismerjük az elpusztult predella ábrázolásait, talán a sebeit mutató Fájdalmas Krisztus, Máriával és János evangélistával kísért domborműveire gondolhatunk, mint a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárán. (25. kép)

A berki oltár elveszett, jobb külső szárnyán (a belső oldalon) akár Árpád-házi Szent Erzsébetet is megjeleníthették a második, közbenső nézet álló szentjei körében, esetleg a szárny külső oldalán az éhezőket tápláló Erzsébet legendájának egyik jelenete volt látható. Mindez csupán feltételezés, ám a berki oltár megmaradt részei és a közös műhelyben készült oltárok ábrázolásai alapján elképzelhető ez a megoldás. Szent Erzsébetet gyakorta kezében csúcsos veknivel ábrázolták, kancsót is tarthat, illetve egy szőlővel teli tálal. Ez utóbbi elsősorban Közép-Európában jellemző sajátosság.³⁵ Így a *bártfai Szent Egyed-templomban a Szent Erzsébet-oltár főszobrán* is így jelenik meg. (26. kép)

³³ OSMM Ordo: Sanctae Mariae Magdaleneae de Poenitentia, vagyis a Magdolna Nővéreknek, a Magyar Királyság területén is voltak kolostoraik. Fehér rendi öltözetben például a Szent Márta halála-tábla, 1360–1370 körül, ltsz. Gm 103a, in: Die Gemälde des Spätmittelalters im Germanischen Nationalmuseum. Franken 1. (hrsg. Daniel Hess-Dagmar Hirschfelder–Katja von Baum). Regensburg: Schnell & Steiner: 2019: Kat. 3, 80. o.: 3.3. kép.

A berki Magdolna oltár közbenső, II. nézetéhez, vö. RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955: CXIX. tábla.

³⁴ N. TÓTH 2020 I. m. 11–13. kép (117–118. oldalon).

³⁵ Szent Erzsébet faszobra, kezében kenyérral és szőlővel (Krakkó, Zamek Królewski na Wawelu Panstwowe Zbiory Sztuki, ltsz. 302, 1400 körül); Martinus mester: Trónoló Madonna Szent Katalinnal és Szent Erzsébettel, (Jánosháza, 1497, Pozsony, Szlovák Nemzeti Galéria, ltsz. O1594), Erzsébet kannával és egy tál szőlővel, Ivan GERÁT In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige, (hrsg. Dieter Blume – Diana Joneitis). Katalog, Petersberg: Imhof Verlag, 2007: Kat. 271, 423. o.; Kat. 255, 386–387. o.

25. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár predellája angyalok tartotta Fájdalmas Krisztussal, Máriával és János evangélistával

26. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár főszobra

27. kép*: Az Utolsó vacsora táblaképe a kassai főoltárról

Attribútumai felidézik a jótékonyság cselekedeteit, a borral telt kancsó elsődlegesen a szomjúságot oltja, a szőlő a tálon az éhséget csillapítja, ezen felül az Oltáriszentségre vonatkozó asszociációkat is magában rejt. A kassai Szent Erzsébet-főoltár *Utolsó vacsora-képén* (Passió-sorozat) a Mester és a tanítványok által körbeült asztal közepén nyilvánvaló az utalás a tálon felkínált pászkabáránra. A tanítványok előtt, az üres előtérben – a nézőhöz legközelebb – a borral telt korsó és a kenyerekkel feltöltött kosár még erőteljesebben nyomtatékosítja, előrevetíti Krisztus megváltó áldozatát. „*»Vegyétek és egyétek, ez az én testem!« Aztán fogta a kelyhet, hálát adott, és ezekkel a szavakkal nyújtotta nekik: »Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetségé, amelyet sokakért kiontanak a bűnök bocsánatára«*” (Mt 26,26–28). (27. kép) A kassai főoltáron, a *Szent Erzsébet betegeket ápol a marburgi kórházban*-táblán a jobboldalt fekvő betegek mögötti polcon szintén itallal megtöltött korsó, a cipók és a szőlőfürt látható a tányéron.

A berki oltáron a kettős mozgatható szárny pár – úgy tűnik – lehetőséget teremtett egy bonyolultabb, az oltár mindhárom nézetén átívelő tematikus koncepcióra; ez egyáltalán nem általános a kor felvidéki szárnyasoltárait tekintve. Magdolna a néző számára láthatatlan égi eledele, sugárzó elragadtatása, Egyiptomi Mária csodás kőkemény cipói, a Megkísértés kövei és Isten ígéje, a Kenyérszaporítás kenyeri mind rávilágítanak Isten gondoskodó szeretetére, a teremtett világ szépségeire. Az evilági lét és a mennyei dicsőség összefüggéseit jelenítik meg, egyben lefedik az egyházi évet a differenciált ünnepi és hétköznapi oldalak révén.

Folytatva a Magdolna-relief és a két belső szárny együttesének értelmezését, Magdolna égbe emelését felül *Krisztus mennybemenetele* „keretezi” baloldalt, míg *Mária utolsó imája* jobboldalt. Így a főjelenettel a földről a mennybe jutást látjuk. Az aranyozott gránátalmamintás-háttér előrevetíti a mennyei dicsőséget. Feltehetően ezt a szó szerint emelkedett hatást az elveszett oromzat még inkább erősítette. Krisztus mennybemenetelén, az ún. *Eltűnő mennybemenetel* képtípusán a Mester hegyen hagyott lábnyoma emberi természetének bizonyítéka. Felhők takarta felemelkedő alakjából csak lába, ruhája alsó szegélye bukkan elő, amellyel isteni hatalmát tudatosították. Mária halálának közép-európai képtípusa 1360 körül kezdett formálódni: nem ágyban fekvő ábrázolták a Szent Szület földi élete végén, hanem az imapulznál utolsó imája elmondása közben. Amint átadta lelkét Krisztusnak, a mennybe vétetett. Az apostolok a halotti szertartást végzik Szent Péter vezetésével.³⁶ Mély szomorúságukat, síró szemüket a festő a szemek körüli vörös kontúr segítségével is kiemelte. Ez összefügg a korban a valóság minél hívebb bemutatásának vágyával, amely a németalföldi mesterek festészeti realizmusában és annak Európa-szerte elterjedt hatásában érte el csúcspontját. (28–29. kép)

Mindkét táblán az apostolok kísérik Jézust, illetve Szűz Máriát. Magdolna a középkorban is használt elnevezése, „*apostola apostolorum*” egy újabb jelentésrétege tárul fel a két felső szárnyképen a relieffel együtt. Az apostolok közösségével követte a Mestert, a legközelebbi tanítványainak egyike lett. A kereszt tövében Máriával és Jézus legkedvesebb tanítványával,

³⁶ Krisztus mennybemeneteléhez: lásd Gertrud SCHILLER: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Gütersloh, 1971. 3. köt., 157–160. o.; Mária utolsó imájához, lásd TÖRÖK Gyöngyi: *Die Ikonographie des letzten Gebetes Mariä*. // *Acta Historiae Artium* 19 (1973), 192. o., 41. kép; ILKÓ Krisztina: *Nyitra vidéki falképfestészet a középkorban*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2019: 9., 142–161. o.

János apostollal együtt a kereszthalál tanúja. És mindenek felett Magdolna Krisztus feltámadásának első tanúja (Mt 16,9; Jn 20,11).³⁷

28–29. kép: A berki Mária Magdolna-oltár két szárnyképe, Krisztus mennybemenetele és Mária utolsó imája

A két belső oltárszárny belső oldalán, lent egészen zsúfolt, tömeges mártíromság-jelenet szólította meg a kortársakat. Az oltárszárny mesterének kompozíciós módszere a sokalakos, szinte az egész képmezőt kitöltő történet „kiterítése”. A zöldek és a vörösek komplementer kontrasztjára épít, ehhez járul még az azuritkék, a fehér, és nem utolsósorban az aranyozás használata. A táblaképek festői színvonala eltér a dombormű harmonikus kompozíciójától. A táblákon a főmester és a jellegzetes, groteszk arcokat festő segéd / segédek munkája elkülönül egymástól (például Mária, János és Péter – a többi apostol arca a Mennybemenetelen; Mária, Péter, János – a többi apostol arca a Mária halálán; a külső oldalon Szent Margit – Szent Katalin arca). Leginkább mégis a festői mintaképek eltérő szintű követése érhető tetten a táblákon. Festőegységiséget nehezen lehet elkülöníteni – már csak a minőség ingadozása miatt is –, hiszen a festőműhelyekben az egyes fázisok munkamegosztása volt jellemző, emellett a grafikai és a festői mintaképek különböző szintű imitálása. Nem utolsósorban a gyorsabb, biztosabb kivitelezés érdekében is feltehetően sablonokat

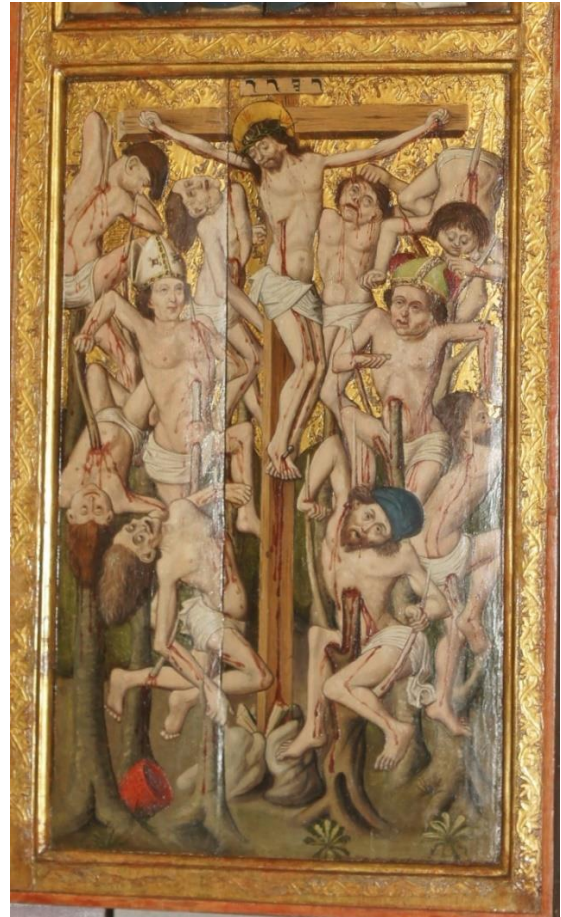
³⁷ Victor SAXER: Le culte de Marie-Madeleine en occident, des origines à la fin du moyen âge. Auxerre-Paris, 1959: 344–345. o.

használtak (nem csak a kereten).³⁸ Általában a jelenet fő szereplőire (a berki oltáron például Péter apostol a Mária halálán) és az oltár legfontosabb, ünnepi nézetének képtábláira fordították a legfőbb figyelmet a kivitelezés során. A legdrágább pigmenteket, fémfóliákat leginkább az említett ünnepi nézeten – a berki oltárnál két nézeten is, a belső szárnyak mindkét oldalán – alkalmazták.

30. kép: Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága a berki Mária Magdolna-oltárról

31. kép: Kálvária és a tízezer keresztény katona vértanúsága a berki Mária Magdolna-oltárról

Nemcsak a dombormű és táblaképek színvonalának különbsége, hanem az idilli szépség és az alsó táblákon a nagy vérvesztéssel járó szenvedés közti kontraszt is szembeűnő. Mégis a színek, az aranyozás és az ikonográfiai koncepció megfeleltetése sajátos egységet, hierarchiát teremtenek a retábulumon belül. Nők és férfiak sokaságának kegyetlen földi halálát és (a két felső táblával is megegyező) az aranymustrás háttér előtt egyben égi születésnapjukat jelenítették meg. A tömeges vértanúság értelmét Krisztus követésében találták meg: a háborúskodásoktól, a rablótámadásoktól, a békétlenségtől korántsem mentes 15. század folyamán valóban aktuális lehetett mindkét ábrázolás. *Szent Orsolya és társai* leggyakoribb képi megfeleltetése (baloldalt), pendantja *Szent Achatius, magyarul Ákos és társai vértanúsága* (jobbaldalt). (30–31. kép) A képek elhelyezkedése talán nem független a

³⁸ NOVALIŃSKA, Małgorzata: On the Art of Copying. Studies Inspired by Research on the Repeatability of Cracovian Hodegetria 1400–1550. Krakko, Wwydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych, 2019: 53–128. o.

templomban a híveknek a hierarchikus rendnek megfelelő, nemek szerinti elkülönülésétől; baloldalt a nők álltak, míg jobboldalt a férfiak.³⁹ Szent Orsolya és a tizenegyezer szent szűz vértanúságát tizenegy szűz képviseli, nyílzáporral ölik meg őket a nagyrészt a 15. századnak megfelelő páncélba bújtatott hunok. A *Krisztus a kereszten és a tízezer katona* az Ararát hegyén meghalt kereszténnyé lett sereg közép-európai ikonográfiai variánsa.⁴⁰ Eucharisztikus képtípusának emlékei nagyrészt a 15. század utolsó negyede és a 16. század első két évtizedéből származnak Szilézia, Kis-Lengyelország, továbbá a Magyar Királyság területéről Szepes, Sáros és Szeben vármegyékből.

Passiójuk legjellemzőbb jelenete vértanúhaláluk képi ábrázolása, amely a legenda narratív ciklusaiból önállósult. A legionáriusok haláltusájukat vívják, megvallott hitükért hegyes karókba taszítják őket (karóba húzás), eközben a keresztre feszített Krisztus osztozik szenvedésükben. Krisztus keresztre feszítve látható, kétoldalt hatalmas, hegyes végű, csupasz karokon szenvednek a mártírok; összesen tízen, minden vértanú ezer társának felel meg. A ruhátlan, Krisztust követő vitézek hozzá hasonlóan fehér ágyékkendőt viselnek. A Megfeszített jobbán a harcosok lelki vezetője, Hermolaus püspök látható fején ékköves mitrában, vele szemben, Krisztus balján a katonai vezér Achatius primicerius, ún. hercegi sapkában (Herzogshut). Ezek a díszes, rangjelző fejfedők különböztetik meg őket a többi mezítelen társuktól.⁴¹ A tízezer vértanú legendája a Thébai légió, Szent Orsolya és társai története nyomán keletkezett a 12. század folyamán. A keresztes hadjáratok kezdeteitől keresztény férfiak és nők tömeges mártírhalálát állították a keresztények elé példaképpen. Már a legkorábbi ábrázolásokon megjelentek a tízezer katona mártíromságának fő motívumai: a narratív ciklusban összefonódott az *imitatio Christi* a *miles Christi* gondolatkörével. Így passiójuk „stáció”, a haláluk pillanatában támadt földrengés, habitusuk, testtartásuk, gesztusaik, vérző testük valóban Krisztus hű követését mutatják a szenvedésben.

Tiszteletük a 13. századtól terjedt el, Szent Ákos a későbbiekben a Tizennégy segítőszent egyike lett; leginkább a haldoklók hívták segítségül. Itt Közép-Európában sajátosan realizálódott tehát a Megfeszített megjelenése a katonák körében: a képi elbeszélés szerint velük együtt, a képmező tengelyében öt-öt haldokló katona mellett szenved. (31–32. kép) Ennek a kegyetlen földi halálnak és a mennyei örök életnek az antitézisére utalnak a képteret nagyrészt betöltő kiszáradt ágak és körülötte a dús zöld vegetáció ellentéte a berki táblán.

³⁹ TÜSKÉS Anna: The Cult of St Ursula in Hungary: Legend, Altars and Reliquaries. In: The Cult of St. Ursula and the 11.000 Virgins. (szerk. Jane Cartwright) University of Wales Press, 2016: 196. o.

A templomi ülésrendhez, vö. GERGELY Katalin. In: Magyar Néprajzi Lexikon, (főszerk. Ortutay Gyula), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, V. kötet, 260. o.

⁴⁰ A kiérlelt képtípus egyik első fennmaradt emlékét, egy 1450 körüli vászonfestményt Divald Kornél találta meg a Bártfa szomszédságában fekvő rokitói templom padlásán (Rokyto, SK). Krisztus kereszten és a tízezer vértanú ikonográfiai típusának kialakulásához és írott forrásaihoz, korábbi irodalommal lásd N. TÓTH Ágnes: Hozzászólások a Tízezer vértanú ikonográfiájához. Egy püspök a mártírok körében. In: Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Budapest: CentrArt Egyesület, 2009: 137–144. o.; GERÁT 2013 I. m. 289–293. o.; KÓNYA Anna: Eucharistic references in the representations of saints: A case study of Late Gothic wall paintings in Transylvania. // Acta Historiae Artium, 58 (2017) № 1, 88–94. o.; N. TÓTH 2020 I. m. 115–117., 122–125. o.

⁴¹ Hermolaus püspök személye a Tízezer vértanú közép-európai képtípusának kialakulásához jelentősen hozzájárult, szoros összefüggésben Sziléziában az eretnekekkel folytatott harcokkal. Egyházi szerepvállalása miatt ábrázolásain gyakran hangsúlyosabbnak bizonyult, mint a katonai vezér Szent Ákos (Achatius) képi megjelenítése.

32. kép: A berki Tízezer vértanú-tábla a megfeszített Krisztussal, Szent Achatius vezérrel és Szent Hermolaus püspökkel

Krisztus vitézeinek haláltusája a katonákat buzdította az *imitatio Christi* eleinte a husziták, majd az oszmán harcok idején a törökök ellen; a vizualitás nyelvén kezdettől fogva mély eucharisztikus tartalmat közvetítettek. A Felföldön, Kassán és Bártfán is a 15. század folyamán többször valós veszélyként élték meg a huszita támadásokat.⁴² Ugyanakkor a képi megjelenítést tekintve a mezítelen emberi test változatos kitekeredés, nézet szerinti ábrázolása igazi kihívást jelentett a festők számára, ezt látjuk a Magdolna-oltár tábláján is. Ebből a szempontból egyedülálló a Tízezer vértanú ikonográfiai típusa.⁴³ A drasztikus jeleneteken a Krisztusért életüket feláldozó nők és férfiak példája megszólította a kor hívő keresztényeit. Bizonyára nem független a kassai Szent Vér-csodától, hiszen Krisztus, a szüzek és a katonák egész testéből bőségesen ömlik a vér. Az 1450 körül készült, oberweseli Mária-templom északi mellékhajójában álló Mária-oltáron a két szárnykép belső oldalán Szent Orsolya látható, palástja alatt az oltalmazottakkal és a Tízezer katona vértanúsága. Ez utóbbin a püspöki ornátusban szenvedő Hermolaus püspököt egy pribék megvakítja. Ezen a jobb szárnyon a katonák felett megjelenő Atyaisten kezében mondatszalogot tart, feliratán

⁴² Marie-Madeleine de CEVINS: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Budapest: Szent István Társulat, 2003: 166–167. o.; Stanisław A. SROKA: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Központ, 2016: 41–51. o.

⁴³ Daria DITTMAYER: Gewalt und Heil. Bildliche Inszenierungen von Passion und Martyrium im späten Mittelalter. Köln: Böhlau, 2014: 136. o. „Das Bildthema bietet wie kaum ein anderes im sakralen Bereich die Gelegenheit, ungewöhnliche Körperhaltungen darzustellen; vergleichbar sind allenfalls Darstellungen der Sünder und ihrer Bestrafungen in der Hölle.”

olvasható: „Bátraknak kell lennetek a háborúban.”⁴⁴ A szent szüzeket, a keresztény lovagokat és egyáltalán a városok polgárait is mintegy felkészítették és vigasztalták ezek a vértanúság-jelenetek: a Krisztusért vállalt mártíromság végső jutalma a Megváltóban nyert örök élet.

33. kép: Albrecht Dürer: A tízezer katona vértanúsága, 1508, Bécs, Kunsthistorisches Museum

A tízezer harcos legismertebb ábrázolása Albrecht Dürer 1497 körül készült fametszete (B. 117) és *Tízezer keresztény vértanúsága* című festménye (1508). Dürer a kortárs események valós veszélyeire reflektált a kivégző pogányok keleti ruhás török katonáival, illetve a képmező közepén saját és 1508-ban elhunyt barátja, Conrad Celtis fekete ruhában megjelenített, egész alakos portréjával.⁴⁵ (33. kép)

III.

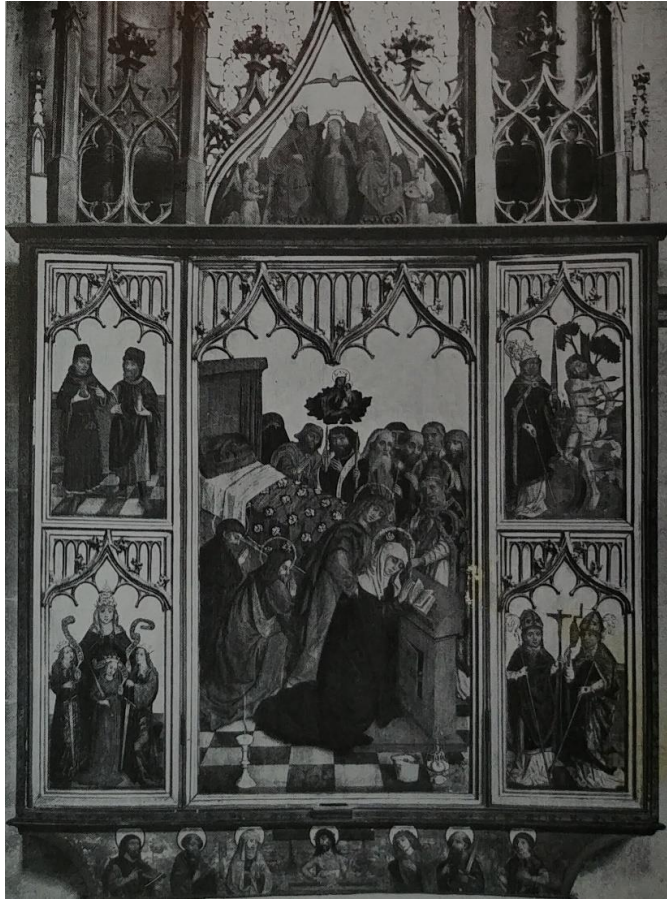
Stiláris szempontokat is tekintve, a berki Szent Katalin-templomban megtalált Mária Magdolna-oltár legfőbb mintaképe a kassai Szent Erzsébet-templom főoltára, s az elpusztult Mária halála mellékoltára. (7–9., 34. kép) A Mária halála-oltárnak csak a predellája maradt fenn, ma a kassai dóm Szent Antal-oltárának a predellája.⁴⁶ (35. kép) A Magdolna-oltár

⁴⁴ A középképen a trónoló Mária szentek társaságában (Sacra conversazione). A jobb szárny latin felirata: „Estote fortes in bello”, utalva az „estote fortes in bello et pugnante cum antiquo serpente” kezdetű antifónára, vö. www.inschriften.net/suchergebnis.html?tx_hisodat_search%5BsearchMode%5D=20&tx_hisodat_search%5Bquery%5D=searchstrings%3A10%3B1%3BEstote%20fortes%3B0&tx_hisodat_search%5BitemsPerPage%5D=10&tx_hisodat_search%5BborderBy%5D=70&tx_hisodat_search%5BascDesc%5D=10&tx_hisodat_search%5Bsource%5D=77&tx_hisodat_search%5Baction%5D=searchdetails&tx_hisodat_search%5Bcontroller%5D=Sources&cHash=2d9dad5f0462fa52fba754efb062bc5f Nr. 77. (Letöltés: 2022. 12. 12.)

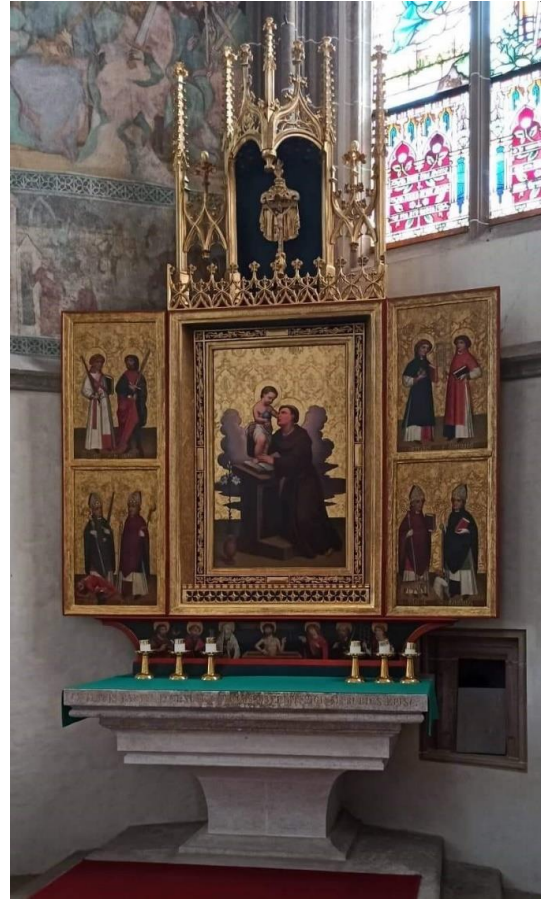
⁴⁵ Bécs, Kunsthistorisches Museum, 1508, ltsz. GG 835, legutóbb lásd Albrecht DÜRER. (hrsg. Christof METZGER). Wien Albertina, München: Prestel Verlag, 2019: 294–299. o., 458, kat. 125.

⁴⁶ N. TÓTH 2020 I. m. 111–113. o., 20. j.

méreteit tekintve minden bizonnyal mellékoltár lehetett, belső oltárszárnyát aranyustrás háttérrel díszítették mindkét oldalon, amely egészen gazdag és ünnepélyes megjelenést kölcsönzött a retábulumnak, ebben – ahogy említettük – egyértelműen a kassai főoltárt követi.

34. kép: Az egykori kassai Mária halála-oltár

35. kép: A Szent Antal-oltár a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomban, az elpusztult Mária-oltár predellájával

A Magdolna-oltár belső szárnyain, a belső oldalon egyes részletek felidézik a kassai főoltár Passió-, Mária élete-ciklusát, illetve a kassai Mária halála-oltár szárnyképeinek belső képeit. E szárnyak külső oldalán a négy női szenttel (*virgines capitales*) sajátos monumentalitásra törekedtek a berki oltárt festő mesterek, a kvalitást tekintve kevésbé sikerülten, mégis felismerhetővé válik az előkép a kassai Mária halála-oltár hétköznapi oldalán a szent nőalakokban (Szent Borbála, Szent Emerenciána, Szent Apollónia).⁴⁷ Természetesen a nagyszabású Szent Erzsébet-főoltárhoz nem hasonlítható a berki oltár, hiszen a főoltárt egészen más, reprezentatív igényeknek megfelelően kiviteleztek, s főoltárként más funkcióknak kellett megfelelnie.⁴⁸ Három szekrényiszobra az ekkortájt Közép-Európában igen

⁴⁷ A berki Magdolna-oltár, a bártfai Szent Erzsébet-, Mager Veronika és Szent Anna-oltár és a nagyrészt megsemmisült kassai Mária-halála triptichonnal való összehasonlítását a II. világháború előtt készült történeti fényképfelvételek (Budapest, MÉM MDK) részben lehetővé teszik, vö. TÓTH 1999 (szakdolgozat) I. m. 49–50. o., 273. j., 140–146. kép.

⁴⁸ Aus der Nähe betrachtet. Bilder am Hochaltar und ihre Funktionen im Mittelalter. (hrsg. Jochen Sander–Stefanie Seeberg–Fabian Wolf), Berlin–München: Deutscher Kunstverlag, 2016.

divatosnak tartott, Niclaus Gerhaert von Leyden által meghonosított, majd széles körben Bécsben, Bécsújhelyen, Pozsonyban és Kassán meghonosodott németalföldi eredetű szobrászati stílusirányzat képviselője.⁴⁹ A kivitelezés szempontjából fontos nyomatékosítani, hogy az irodalomban a főoltár táblaképei tekintetében méltán hangsúlyozott eltérő stílusrétegeket a hétköznapi és ünnepi nézetek ma már kevésbé átlátható megrendelői igénye, koncepciója is meghatározta. A főoltár mindkét oldalalán festett, dupla szárnyainak mesterei mégsem teljesen elkülönülten dolgoztak a Szent Erzsébet-, Passió- és Mária élete-sorozaton, hanem feltehetően a retábulum mindhárom nézetén közreműködtek. A funkció gazdagsága a források hiányában nehezen rekonstruálható, ám minden bizonnyal megalkotásánál igen fontos szerepet töltött be az egyes főünnepnek, ünnepeknek és a hétköznapi időszaknak finom differenciálása és kifejezése a képi nyelven.⁵⁰

A bártfai plébániatemplom Szent Erzsébet-oltárán az *Egy koldusasszony sárba taszítja Szent Erzsébetet*-tábla háttérében egy elképzelt 15. századi városka ablakokkal áttört gótikus temploma, főtere és utcája látható, amely nem áll távol a bártfai Szent Egyed-templom és környezetének egykori megjelenésétől. (36–37. kép)

36. kép: Bártfa főtere a Szent Egyed-plébániatemplommal és a városházával

⁴⁹ TÖRÖK Gyöngyi: Zu Fragen der skulpturalen Ausstattung des Altars der hl. Elisabeth in Kaschau. In: Flügelaltäre des späten Mittelalters. (hrsg. Hartmut Krohm–Eike Oellermann) Berlin: Reimer, 1992: 157–166. o.; Stefan ROLLER: Niclaus Gerhaert und seine Bedeutung für die Bildhauerkunst Mitteleuropas. In: Niclaus Gerhaert der Bildhauer des späten Mittelalters. Petersberg: Imhof, 2012: 113–114. o., uo. Stefan ROLLER – kat. 52.; Angyali üdvözet szobrai, Bécs, Hofburgkapelle, 1470–1480 körül, 348–349. o.

⁵⁰ TÓTH 1999 (szakdolgozat) I. m. 45–52., 54. o.

37. kép: Egy koldusasszony a sárba tisztítja Szent Erzsébetet-tábla a bártfai Szent Erzsébet-oltárról, a háttérben egy késő gótikus templommal

A megfestett templom bejárata felett számárhátíves lezárású oratórium magasodik a bártfai oltárképen. A bártfai Szent Erzsébet-oltár eredetileg a templom déli bejárata feletti oratóriumban, annak keleti falánál állt, ma a déli mellékhajó első pillére előtt pompázik. A kápolna építését az okleveles adatok szerint 1486-ban fejezték be.⁵¹ Innen a Szent Erzsébet-oratóriumból le lehet látni a Mager Veronika, Mager Péter bártfai bíró özvegye által építtetett kápolnára, annak Szűz Mária-oltárára. Az Irgalmasság Anyja Testvérület számadáskönyve alapján tudjuk, hogy ez utóbbi kápolnát 1481 és 1485 között emelték, majd retábuluma 1489-ben elkészült. Az írott források szerint Severinus pictort különböző munkákért díjazták.⁵² Továbbá említenek egy Steffen Tarner nevű személyt, akit Severinus pictor vitatott tevékenységéhez hasonlóan a későbbi kutatás gazdag kereskedőként, fővállalkozóként

⁵¹ RADOCSAY 1955 I. m. 119–120., 266. o.; RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország faszobrai. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967: 68–69., 152. o., 87. kép; CIDLINSKÁ Libuše: Gotické krídlové oltáre na Slovensku. Bratislava, 1989. 30. Ivan GERÁT – KAT. 4.37 : In: Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika. Bratislava. 2003, 711. o.

⁵² IVÁNYI Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. Budapest, 1910, I. 331, 344., 355. o., 2212. sz., 2302. sz.; 2373. sz.; PÁSZTOR I. m. 28–29; RADOCSAY 1955 I. m. 120. O. 267–268.; RADOCSAY 1967 I. m., 68–69., 154–155.; CIDLINSKÁ I. m. 32.

azonosított. Feltehetően ő szerezte be a retábulumhoz szükséges anyagokat, például a Szűz Mária-szoborhoz az aranyat és az ezüstöt. A felsorolt tételek megfelelhetnek a Mária-szobron látható színezésnek, hiszen a forrás felsorol aranyozást, ezüstözést. E szobron az ezüstözést a vörösen lüszterezett fémfóliaréteg („Rotlack” bevonattal ezüstfólia) jelenti Mária ruháján. Nem egyértelmű, hogy a testvérület számadáskönyvében Severinus pictor pontosan mit festett, illetve mekkora összeget kapott.⁵³ Az sincs kizárva, hogy Severinus a Szűz Mária-oltár Mária szobrának és a szárnydomborműveknek festését, aranyozását (Fassmaler) végezte, és nem csak a külső oldal festett táblaképein dolgozott.⁵⁴

A templom déli oldalához épített kápolnák a déli oldal statikai megerősítését is szolgálták.⁵⁵ Emellett új berendezési tárgyak is készültek tehát az 1480-as évek második felétől. Ma a déli mellékhajó második pillére előtt látható a Szent Anna-oltár, amelyet 1485-ben fejeztek be. Eredeti elhelyezkedése bizonytalan a plébániatemplomon belül.⁵⁶ (44. kép) A bártfai templom oltárai kisebb-nagyobb változtatásokkal jórészt fennmaradtak. A predellák, oromzati szobrok, szekrényszobrok az évszázadok során cserélődtek és elkallódtak. Szinte minden késő gótikus oltár átesett Moritz Hölzel bártfai szobrászmester felújítási munkálatain a 19. század végén. A Szent Egyed-templom fennmaradt tizenegy oltára közül elsősorban az északi mellékhajók felépítményei vészték át *in situ* a későbbi évszázadok történéseit. A falnál, a pilléreknél, a diadalív mellett elhelyezkedő retábulumok együttese – amely jórészt a templom 15. század második felének, 16. század elejének „lenyomatát” őrzi – Európa-szerte ritkaságnak számít.⁵⁷ Divald Kornél 1915-ban készített fényképfelvételén az is látszik, hogy az oltármenzákon a misézéshez elengedhetetlen liturgikus felszerelési tárgyak terítővel letakartan sorakoznak, tehát minden mellékoltárnál miséztek évszázadokon keresztül (természetesen, amikor a katolikusok kezén volt az istenháza).⁵⁸

A Berkin fennmaradt Magdolna-oltár legközelebbi műhelykapcsolatait a bártfai Szent Erzsébet-oltár, illetve a Mager Veronika által emelt kápolnában a Szűz Mária-oltár jelenti. Emellett a Szent Anna-oltárral is kimutathatók egyezések a két festett oltárszárny tekintetében, amelyek a késő középkor egyik legkedveltebb legendáját, Anna és Joachim történetét beszélik el a belső szárnyképeken. (44. kép) Fontos hangsúlyozni, hogy az 1480-as években a bártfai templomba készült oltárok már nem a Kis-Lengyelországból és Sziléziából érkező mesterek alkotásai, hanem a helyi, kassai műhely alkotásai.⁵⁹ Ebben a műhelyben

⁵³ Ivan CHALUPECKÝ: Štefan Tarner – bardejovský rezbár? // *Ars* 1988/1, 17–18.

⁵⁴ Feltehetően több festő munkájára is vonatkoznak a kifizetések, nemcsak Severinus pictorra.

⁵⁵ A bártfai Szent Egyed-templom déli kápolnához, vö. MYSKOVŠKY 1879 I. m. 17–18., 112. o.; Norma URBANOVÁ, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika.* (Buran, Dušan szerk.), Bratislava, 2003: kat. 1. 3. 30., 647. o.

⁵⁶ DIVALD Kornél: A bártfai Szent Egyed templom. // *Archeológiai Értesítő* 37 (1917), 113–114. o. A Szent Anna-oltárt 2003-ban, a Mager Veronika által alapított Szűz Mária-oltárt 2004–2005-ben (M. Kutný és Í. Cáp) restaurálták, vö. KUTNÝ, Martin: *Ochrana pamiatok a reštaurovanie v Bardejove od roku* In: *Zborník prednášok V. medzinárodnej konferencie o reštaurovaní, Bardejov: Obec reštaurátorov Slovenska, 2006, 77. o.*

⁵⁷ E. A. KROESEN, Justin: *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen. Standort – Raum – Liturgie.* Regensburg: Schnell & Steiner, 2010: 28–31., 65–66. o., az északi mellékhajó kelet felé, fénykép a frontispiciumon, 12. és 40. kép.

⁵⁸ DIVALD 1999 I. m. 190. o., kat. 47., MÉM MDK, ltsz. 370.

⁵⁹ A lengyel kapcsolatokat tekintve gondolunk itt elsősorban a bártfai plébániatemplom 1466-ban befejezett, egykori nagyszabású főoltárára (ebből Szent Egyed szobra maradt fenn, ma Mager Veronika kápolnájában látható), továbbá ehhez a körhöz szorosan kapcsolódó ún. Bártfai Madonna-függőképre (ma Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában, ltsz. 55.908) és a bártfai Szent Borbála-oltárra (1450–1460 körül), illetve a bártfai Szent Kereszt-oltárra (1470-es évek). Legutóbb: Dobroslawa HORZELA, *Póznogotycka rzeźba drewniana w Małopolsce ok. 1440–1477*, Kraków 2012 (*Studia do dziejów sztuki średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki*

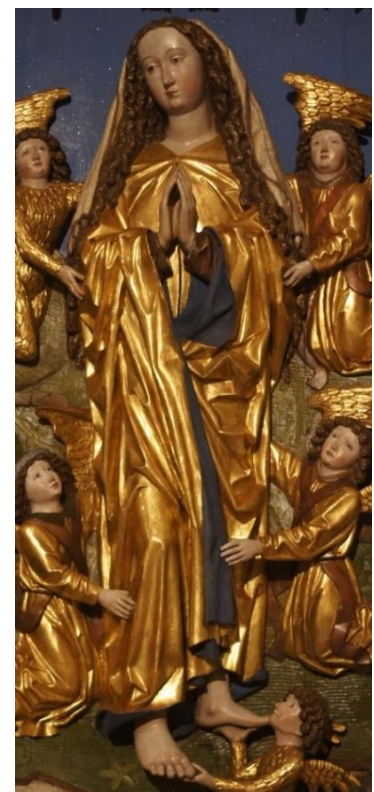

készült a másodlagosan Berkire került, Magdolna tiszteletére szentelt oltár is. Az a mester, aki a Mária Magdolna-domborművet faragta, a Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet-szobrát, valamint a Szűz Mária-oltár főszobrát és szekrénydomborműveit is elkészítette (a két utóbbinál segítők közreműködésével). (38–43. kép) A három szobrászati együttes közül a legkvalitásosabb, legvirtuózabb, változatos faragástechnikát a Mária Magdolna-reliefen tapasztalhatjuk. A tájháttér jellegzetes, párhuzamos vájatokkal rovátkolt felülete, vagy Magdolna fehér fátylán a tremolálás mint anyagimitáció vagy olyan egyedi részletek, mint az angyalok kezén, az ujjperceknél az alapozásba bekarcolt vonalak, a Mager Veronika oltárán is tapasztalható sajátosságok (például a Királyok imádása-dombormű figuráinak kezén). A női szentek fejtípusának felépítése, az inkarnát kivitelezése megegyező – ez a Magdolna-oltár és Mager Veronika oltárának legújabb restaurálásai óta még inkább szembeötlő. (13., 42–43., 45. kép)

Sommásan elmondható, hogy faragástechnikai szempontból a két bártfai oltár főszobrai és a négy szárnydombormű kissé sematikusabban faragott. A Szent Erzsébet-szobor magassága (125 cm) és a Mária-szobor magassága (120 cm) Magdolna szobrának nagyságával (a háttér nélkül kb. 125 cm) lényegében megegyező. A Magdolna-oltár és Mager Veronika oltárának lüszterezett részletei (vörös, zöld) gazdagon csillogó, változatos felületeket mutatnak az aranyozások mellett. A bártfai Szent Erzsébet-szobron Erzsébet fátyol alatt feltűzött, mattaranyozott haján vörös lüszterrel megfestett divatos hajháló látható. (46. kép) A sablonminták egyezései a következők: a Szent Erzsébet-oltár szekrényhátfalán a vízszintes elválasztó sáv mintája egykor megegyezett a berki oltárszekrény kicserélt, külső keretlécének mintájával. Ugyanez a vörös alapon fémszínezett, stencilezett minta látható az erősen sérült, restaurátor által kiegészített Mager Veronika oltárának festett szárnyképein, a keretlécen. Egy 1940 előtt készült archív fényképfelvételen ez a motívum még látható a berki oltárszekrényen. Faragójának jellegzetes facsoportjait szintén megtaláljuk a Vizitáció háttérében Mager Veronika oltárán, baloldalt Mária mögött. (47–48. kép) A berki Magdolna-oltár belső szárnyképének külső oldalán az aranyozott mustra Mager Veronika oltárán a szekrénydomborművek háttéréhez nagyon hasonló, csupán apró részletekben tér el. A berki belső szárnyképek belső oldalának aranyustrája a Szent Erzsébet-oltár szárnyainak belső, ünnepi nézetével azonos. (49–50. kép)

Uniwersytetu Jagiellońskiego. 147–149. o.; PATAŁA, Agnieszka, Pod znakiem świętego Sebalda. Rola Norymbergi w kształtowaniu późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku. Wrocław: Via Nova, 2018: 106. o.

38–41. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár nyitva; A Szent Erzsébet-oltár szekrényszobra; A berki Magdolna-oltár nyitva; A berki dombormű főalakja

42–45. kép: A bártfai Mager Veronika oltára nyitva; Mager Veronika oltárának Madonna szobra;
A bártfai Szent Anna-oltár nyitva; A berki dombormű részlete

46. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár főszobrának részlete

47. kép: A bártfai Mager Veronika oltára, a szárnydombormű tájháttére

48. kép: A berki Magdolna-dombormű tájháttére

Térjünk vissza a bártfai Szent Erzsébet-oltárhoz! A szekrény középső fülkéjében Szent Erzsébet szobra látható, a főszobrot két-két fülke övezi (ún. Viereraltar).⁶⁰ Az oltárszárnyakon Szent Erzsébet életének narratív ciklusa kapott helyet a külső és a belső oldalon négy-négy képtáblán. Tehát az „üzenet”, amely az egész retábulumot átszövi, Szent Erzsébet kiemelt tiszteletének szól. Függetlenül, hogy nyitva vagy zárva volt az oltár, a hívek a teljes egyházi évben találkoztak irgalmas cselekedeteinek követésre buzdító képeivel. Ez a rendezési elv erősen emlékeztet a Magdolna-oltárnál elemzett megoldásra: ott mindhárom nézetet meghatározó képi programmal találkozunk (lásd Melléklet). A minden emberben Krisztust felismerő nemes lelkű királylány alázatos cselekedetei, a szegények jótevője („*mater pauperum*”), a férjét féltőn szerető hitves és az alázatos özvegy példája bontakozott ki a hívek előtt. Szent Erzsébet valóban mint „*mulier fortis*”, erős asszony jelenik meg a bártfai táblaképeken: nem a mártírhálál vállalásában, hanem az erények gyakorlásában példa. IX. Gergely pápa így dicsőítette kanonizációs bullájában Erzsébetet 1235-ben:

*„Ó boldog asszony, ó csodálatos nő; ó édes Erzsébet (...)
aki a szegények táplálásáért rászolgált az angyalok kenyerére!
Ó dicső özvegy, aki az erények sarjával vagy áldott...”⁶¹*

⁶⁰ A szekrény négy angyalfigurája nem tartozott a retábulum eredeti kialakításához. Myskovszky leírása szerint a mellékoltár négy fülkéje ekkor, 1879-ben már üres volt, vö. MYSKOVSZKY Viktor: Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templom műrégészeti leírása. Budapest: Magyar tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879: 74–75. o.

⁶¹ Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. (Horváth Tamás–Szabó Irén szerk.) Budapest: Kairosz Kiadó, 2001: 184–185. o.; KLANICZAY Gábor: A nők szentsége a késő-középkorban – Árpád-házi Szent Erzsébet mint modell. In: (Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor szerk.) Nyolcszáz esztendő a Ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről, Budapest. Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2013: 928–929. o.

49–50. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár és a berki Magdolna-oltár szárnyképeinek aranymustrás háttere

Árpád-házi Szent Erzsébet kassai képciklusa az udvari környezet rekvizitumait tárja elénk a kifinomult és összetett stílusú mű által. A bártfai plébániatemplom Szent Erzsébet mellékoltárához igazított Erzsébet-narratíva nyolc képtáblán, a szekrény főszobrával és minden bizonnyal a fülkékben egykor négy női szent szobrával volt látható, amelyek így együtt a szentek városi-polgári, szélesebb társadalmi rétegek közt elterjedt tiszteletéről

tanúskodnak, a kassai képciklusnál jóval egyszerűbb, mindenki által könnyebben érthetőbb „nyelvezettel”.

A Szent Erzsébet búcsúja-táblán a kassai főoltár táblaképéhez hasonlóan Erzsébet és Lajos őrgróf búcsúját látjuk, ikonográfiáját az ihlette. Ugyanakkor a festő (és segédei) – aki a berki Mária Magdolna-oltár festőjével azonos – a képszerkesztés szempontjából a berki oltárnak a 11 000 szűz vértanúságát megjelenítő tábláján alkalmazott kompozíciós módszert alkalmazta. A páncélos Lajos őrgróf a bártfai képtábla jobb szélén áll előrelépő pózban, míg a berki festményen, az előtérben álló szent szűzre kardot emelő harcos hasonló páncélt visel, mint Erzsébet hitvese. A berki oltár Mária utolsó imája tábláján az ágy haránt irányú elhelyezése megfelel a bártfai Szent Erzsébet-oltáron a hitvesi ágy elhelyezésének. A megfeszített Krisztust rózsákkal fellelő Lajos és Erzsébet az udvar jelenlétében részesei a csodának. A keresztre feszített Krisztust hasonlóan jelenítették meg, mint a berki Tízezer vértanú-tábla csodás jelenetén.

A bártfai Szent Anna-oltár szekrényszobrai 1390–1410 körül készültek, talán másodlagosan felhasználták őket az új retábulum készítésekor a jobb alsó női szent kivételével, ez utóbbi az oltárszárnyakkal egykorú. Festésüket (Fassung) feltehetően megújították az 1480-as években. A női szentek mögötti fülke-hátfalak imitált textilmintájának kidolgozása hasonlatos Mager Veronika oltárának középszekrényének szintén lüszterezett, aranyozott hátfalához. Ezeket a mintákat általában perforált pausz és szénpor segítségével vitték fel az előkészített felületre (ném. Lochpaus), illetve sablonokat használtak például az olajaranyozott mintáknál. Ezek készülhettek akár szabad kézzel, mint itt a Szent Anna-oltár női szentjeinek lüszterezett ruháinál.⁶² Az átfogó restaurálásra váró Szent Erzsébet-oltár főszobrán, Erzsébet ruhaujján nehezen kivehető, szintén zölden lüszterezett minta látható. A Szent Anna-oltár külső szárnyképeinek nőalakjai nemcsak a Szűz Mária-oltár (Mager Veronika oltára) kettesével álló női és férfi szentjeivel mutatnak rokonságot, hanem a berki retábulum álló szentjeivel is. (51–53. kép) A Szűz Mária-oltáron Szent Erasmus egyértelműen az elpusztult kassai Mária halála-oltár Szent Fábíán pápa ábrázolását idézi. A berki Hermolaus püspök arca a Tízezer vértanúságán – mint a legszínvonalasabban kivitelezett férfi-arc a képtáblán – a Mária halála-oltárról Szent Fábíán pápa arcát követi.

Ezek az 1480-as évek második felében készült bártfai szárnyasoltárok a város legnagyobb belső terének, a plébániatemplomnak fő ékességei voltak. A Berkin fellelt Magdolna-oltár provenienciáját nem tudjuk írott forrásokkal minden kétséget kizáróan igazolni, miszerint a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomból származna. Nem eldönthető, eredetileg hová szánták. Kassa mint kegyúr, a kiselejtezett, megsérült retábulummal Berki templomát ellátta. Oltártípusát, a szekrénydombormű és az oltárszárnyak képi forrásait a kassai főoltár és a Mária halála-oltár jelentették. Mindenesetre Kassa közelsége a fent tárgyalt szempontok alapján még inkább kézenfekvőnek bizonyult. Szoros műhelykapcsolat mutatható ki elsősorban a bártfai Szent Erzsébet-, Szűz Mária-oltárral. Mindhárom retábulumon ugyanaz a szobrász (és segédei) dolgozott ugyanazokkal a táblakép festőkkel. Nyilván jóval több oltár készült műhelyükben, amelyek azóta elpusztultak.

⁶² RADOCSAY 1967 I. m. 151. o.

Mint láttuk, a Krisztusban nyert mennyei dicsőséget mintegy előrevetítették az aranyozott, lüszterezett képi ábrázolások segítségével. Női és férfi szentek eltérő életútjának, legendájának egészen gazdag tárháza bontakozott ki csupán ezen a néhány szárnyasoltáron. A szentek példáiban – Árpád-házi Szent Erzsébet és Mária Magdolna kultuszában – a megélt csodát a hívek számára „kézzelfoghatóvá” tették a szobrászok, festők, asztalosok közös műve révén; a szakralitás valóságát kísérelték megjeleníteni a képek nyelvén.

51. kép: A berki Magdolna-oltár Szent Margit táblájának részlete

53. kép: A bártfai Szent Anna-oltár Szent Orsolya táblájának részlete

52. kép*: A Szent Borbála és Szent Katalin-tábla részlete a bártfai Szűz Mária-oltáron

Melléklet

A berki Mária Magdolna-oltár (rekonstruált) három nézete
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (Iatsz. 55.901.1–55.901.13.)

I. nézet

1	I	2
3		4

II. nézet

9	5	6	11?
10	7	8	12?

III. nézet

13	15?
14	16?

- I. Mária Magdolna elragadtatása-dombormű
1. Krisztus mennybemenetele
2. Mária utolsó imája
3. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága
4. Krisztus a kereszten és a tízezer katona vértanúsága
5. Nikomédiai Szent Borbála
6. Alexandriai Szent Katalin
7. Antiochiai Szent Margit
8. Caesareai Szent Dorottya
9. Regensburgi Szent Farkas püspök
10. Egyiptomi Szent Mária
- 11?–12? Az elveszett, jobb külső mozgatható szárny belső képei
13. Krisztus megkísértése
14. Csodálatos kenyérszaporítás
- 15?–16? Az elveszett, jobb külső mozgatható oltárszárny külső képei

Képjegyzék

A *-gal jelölt képek forrását lásd az adott képnél, a többi kép a szerző felvétele.

1. kép: Bártfa, Szent Kereszt-oltár külső szárnyképe, A keresztfa imádása, 1470-es évek, restaurálás előtt
2. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom nyugati kapuzata
3. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom északi kapuzat, Szent Erzsébet-relief, 1410-es évek
4. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom északi kapuzat, Szent Erzsébet-relief, 1410-es évek
5. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom, kőbaldachin a Szent Erzsébet-relieffel és a pelikánnal
6. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-templom, kőbaldachin, reprodukció, in: Mihalik József: *A kassai Szent Erzsébet-templom*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912: 99. o.
7. kép: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, nyitott állapot, 1474–1477
8. kép: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, oltárszekrény, 1474–1477
9. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban, táblakép, 1474–1477, reprodukció, in: Gábor Méry–Marcell Jankovics: *Dóm svätej Alžbety v Košicach*. Méry Ratio, 2013: 42. o.
10. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490, restaurálása, 2021 előtti állapot
11. kép*: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye, reprodukció, in: Divald Kornél: *Magyarország középkori szárnyasoltárai*. // Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XLII (1908), 113. o., 14. ábra
12. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye; restaurálás, 2021 előtti állapot
13. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár domborművének részlete; restaurálás, 2021 utáni állapot
14. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye; restaurálás, 2021 utáni állapot
15. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete; restaurálás, 2021 előtti állapot
16. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár domborművének részlete, attribútum
- 17a. kép*: Mária Magdolna elragadtatása, dombormű, Aachen, Suermondt-Ludwig-Museum, 1480–1490, ltsz. SK 0324; reprodukció, in: *Von der Erde zum Himmel. Heiligendarstellungen des Spätmittelalters aus dem Suermondt-Ludwig-Museum, Aachen*, 1993: Kat. 43, 105. o.
- 17b. kép: Mária Magdolna elragadtatása a Winterfeld család diptichonján, 1430–1435 körül, Varsó, Nemzeti Múzeum, ltsz. 206. a
- 17c. kép*: Lócse, Jánosok oltára, oromzati dombormű, reprodukció, in: Méry Gábor–Jankovics Marcell: *A lócsei Szent Jakab-templom szárnyasoltárai*. Méry Ratio: 2007, 50–51. o.
18. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, nyitott állapot, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490, restaurálás, 2021 utáni állapot
19. kép: E.S. Mester: Mária Magdolna elragadtatása, L. 169, reprodukció a szerző archívumából
20. kép: E.S. Mester: János evangélista Patmosz szigetén, L. 150, reprodukció a szerző archívumából
21. kép: E.S. Mester: Szent Hubertusz, L. 147, reprodukció a szerző archívumából
- 22–23. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete

24. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, csukott állapot, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490
25. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár predellájának részlete
26. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, Szent Erzsébet-szobor
27. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, Utolsó vacsora-tábla, 1474–1477, reprodukció, in: Gábor Méry–Marcell Jankovics: *Dóm svätej Alžbety v Košicach*. Méry Ratio, 2013: 58. o.
28. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Eltűnő mennybemenetel-tábla
29. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Mária utolsó imája-tábla
30. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Szent Orsolya és a 11 000 szűz halála
31. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Kálvária és a tízezer katona vértanúsága
32. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Kálvária és a tízezer katona vértanúsága, részlet, Krisztus a kereszten, Szent Hermolaus, Szent Achatius (Ákos)
33. kép: Albrecht Dürer: A tízezer katona vértanúsága, 1508, Bécs, Kunsthistorisches Museum, ltsz. GG 835
34. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-templom, Mária halála-oltár, reprodukció a szerző archívumából
35. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom, Szent Antal-mellékoltár, több retábulum részeiből, predellája: Mária halála-oltár egykori predellája, 1470-es évek
36. kép: Bártfa főtere a Szent Egyed-templommal és a városházával
37. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár, Egy koldusasszony a sárba taszítja Szent Erzsébetet, a háttér részlete
38. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár
39. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet szobra
40. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár
41. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Mária Magdolna részlete
42. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Mager Veronika oltára, 1489
43. kép: Bártfa, Mager Veronika oltára, Szűz Mária szobra
44. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Anna-oltár, 1485
45. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete
46. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, Szent Erzsébet szobra, részlet
47. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Mager Veronika oltára, oltárszárny domborművének tájháttere, 1489
48. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, a dombormű táj háttere
49. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár, aranymustra részlete
50. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, aranymustra részlete
51. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Szent Margit-tábla részlete
52. kép*: Bártfa, Mager Veronika oltára, Szent Borbála- és Szent Katalin-tábla, reprodukció, in: Méry Gábor – Jankovics Marcell: A bártfai Szent Egyed-bazilika. Méry Ratio, 2009: 40. kép
53. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Anna-oltár, Szent Orsolya-tábla részlete